

บทที่ ๓

จริยธรรมในการบริหารราชการแผ่นดินสมัยรัชกาลที่ ๑

๓.๑ พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งเป็นพระปฐมในบรมราชจักรีวงศ์พระองค์นี้ มีพระนามปรากฏต่อมาในภายหลังว่า พระบาทสมเด็จพระปรโมรราชามหาจักรีบรมนารถนเรศวรราชวิวัฒนวงศ์ ปฐมพงศาธิราชรามาชิบดีนทร์ สยามพิชิตินทรวโรดม บรมนารถบพิตร พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระองค์ประสูติ ณ วันพุธ เดือน ๔ แรม ๕ ค่ำ ปีมะโรง อัฐศก จุลศักราช ๑๐๘๘ [พ.ศ. ๒๒๗๘] ณ กรุงเทพมหานครวัดศรีอยุธยา มีนิวาสฐานอยู่ภายในกำแพงพระนครเหนือป้อมเพชร ครั้นปีฉลู นพศก จุลศักราช ๑๑๑๙ พระชนมายุครบ ๒๑ ปี เสด็จออกทรงผนวชเป็นภิกษุอยู่วัดมหาธาตุยุพราช ๑ แล้วลาผนวชเข้ารับราชการเป็นมหาดเล็กหลวงในพระเจ้าแผ่นดินที่ ๓๓ ซึ่งปรากฏพระนามเรียกเป็นสามัญทั่วไปว่า ขุนหลวงดอกมะเดื่อ ครั้นต่อมาพระองค์ได้วิวาห์มงคลกับธิดาในตระกูลเศรษฐีที่ตำบลอัมพวา แขวงเมืองสมุทรสงคราม อยู่ต่อพรหมแดนเมืองราชบุรี จึงเสด็จออกไปรับราชการอยู่ในเมืองราชบุรี ได้เป็นตำแหน่งหลวงยกกระบัตร เมื่อพระชนมพรรษา ๒๕ ปี

ครั้นเมื่อกรุงเทพมหานครวัดศรีอยุธยา เสียแก่พม่าข้าศึกแล้ว เจ้าตาก (สิน) ตั้งเมืองธนบุรีขึ้นเป็นราชธานี จึงเสด็จเข้ามารับราชการในกรุงธนบุรี เมื่อปีชวด สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๓๐ พระชนมได้ ๓๒ พรรษา ได้เป็นตำแหน่งที่พระราชวรินทรในกรมพระตำรวจ ได้รับราชการเป็นกำลังของเจ้ากรุงธนบุรีทำการศึกสงครามต่อมาก็คือ

ครั้งที่ ๑ ในปีชวด สัมฤทธิศกนั้น ได้เสด็จคุมกองทัพกอง ๑ ไปตีค่ายขุนทด แขวงเมืองนครราชสีมา ซึ่งเจ้าพิมายให้พระยาวรวงษาธิราชมาตั้งรับทัพกรุงธนบุรีอยู่ ตีด่านขุนทดแตกแล้ว ยกตามพระยาวรวงษาธิราช ลงไปตีได้เมืองนครเสียมราฐอีกเมือง ๑ เมื่อเสร็จศึกเมืองนครราชสีมาครั้งนั้น ได้เลื่อนตำแหน่งยศเป็นพระยาอภัยรณฤทธิ์ จางวางกรมพระตำรวจโดยความชอบ

ครั้งที่ ๒ ปีฉลู เอกศก จุลศักราช ๑๑๓๑ ได้เป็นแม่ทัพเสด็จไปตีเมืองเขมร ตีได้เมืองพระตะบองและเมืองนครเสียมราฐแล้ว กำลังทำการศึกค้างอยู่พอได้ข่าวเล่าลือว่าพระเจ้ากรุงธนบุรีทิวคต [ซึ่งไม่เป็นความจริง] จึงยกกองทัพกลับมา

ครั้งที่ ๓ ปีขาล โทศก จุลศักราช ๑๑๓๔ โดยเสด็จเจ้ากรุงธนบุรีไปปราบปรามเจ้าพระฝางมีชัยชนะ ได้เลื่อนตำแหน่งยศเป็นเจ้าพระยามรราชวาทิสมุหนายก เมื่อพระชนมายุได้ ๓๔ พรรษา

ครั้งที่ ๔ ปีเถาะ ตรีศก จุลศักราช ๑๑๓๓ พระชนมพรรษา ๓๕ พรรษา ได้เลื่อนตำแหน่งยศเป็นเจ้าพระยาจักรี เป็นแม่ทัพยกลงไปตีเมืองเขมรพร้อมกับเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งเสด็จไปทางทะเล ตีได้เมืองบันทายเพชรและเมืองบาพนม

ครั้งที่ ๕ ปีมะเมีย จศก จุลศักราช ๑๑๓๖ เป็นแม่ทัพหน้าของเจ้ากรุงธนบุรียกไปตีเมืองนครเชียงใหม่ ตีได้เมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองลำพูน แล้วเสด็จอยู่จัดการบ้านเมือง ได้เมืองน่านมาเป็นข้าขอบขัณฑสีมาอีกเมือง ๑

ครั้งที่ ๖ พม่ายกกองทัพมาตีเมืองราชบุรี ในปีนั้นเสด็จยกกองทัพจากเมืองนครเชียงใหม่ลงมาช่วยทัพหลวง รบพม่าได้ชัยชนะ

ครั้งที่ ๗ ปีมะแม สัปตศก จุลศักราช ๑๑๓๗ พม่ายกมาตีเมืองนครเชียงใหม่ เสด็จเป็นแม่ทัพยกขึ้นไปช่วย แต่พม่าทราบข่าวถอยทัพไปเสียก่อนหาได้รับไม่

พออะแซหุ่นก็ยกทัพมาเข้ามตีหัวเมืองฝ่ายเหนือ จึงเสด็จลงมาตั้งรับกองทัพ อะแซหุ่นก็ตีเมืองพิษณุโลก นับเป็นครั้งที่ ๘ ตีพม่าครั้งนั้นเป็นศึกใหญ่ยกมาหลายทัพหลายทาง ตั้งล้อมเมืองพิษณุโลกไว้ทุกด้าน แต่กองทัพไทยต่อรบป้องกันเมืองเป็นสามารพ พม่าเข้าตีหักเอาหลายครั้งก็ไม่ได้เมืองพิษณุโลก จนอะแซหุ่นก็แม่ทัพพม่าขอดูพระองค์ และสรรเสริญพระปรีชาสามารถที่ทรงต่อรบรักษาเมืองในครั้งนั้น ต่อมาพม่าตั้งล้อมเมืองพิษณุโลกไว้และคอยตัดลำเลียงจากกองทัพหลวงมิให้ส่งเสบียงเข้าไปในเมืองพิษณุโลกได้ แต่รักษาเมืองมาถึง ๓ เดือนเศษ จนเสบียงอาหารในเมืองหมดลงผู้คนอดอยากระส่ำระสาย จึงจำเป็นต้องทิ้งเมืองพิษณุโลกตีหักค่ายพม่าออกไปได้ทางด้านตะวันออกไปชุมนุมทัพอยู่ที่เมืองเพชรบูรณ์

ครั้งที่ ๘ ปีวอก อัฐศก จุลศักราช ๑๑๓๘ เสด็จเป็นแม่ทัพยกไปตีหัวเมืองลาว ตะวันออก ได้เมืองนครจำปาศักดิ์ เมืองสีทันดร เมืองอัตปือ และได้เมืองเขมรป่าดงหลายเมือง คือ เมืองตะลุง เมืองสุรินทร์ เมืองสังขี เมืองขุขันธ์ เป็นต้น ได้เลื่อนพระเกียรติยศขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกพิลิกมहिมา ทุกนครระอาเดช นเรศวรราชสุริยวงศ์ องค์บาทมุลิการ บวรรัตนปรีนาก มีเครื่องยศอย่างเจ้าต่างกรม ในปีระกา นพศก จุลศักราช ๑๑๓๙ พระชนมได้ ๔๑ พรรษา

ครั้งที่ ๑๐ เมื่อปีจอ สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๔๐ เสด็จเป็นแม่ทัพยกไปตีเมืองล้านช้าง ตีได้เมืองเวียงจันทน์และเมืองขึ้น และได้เมืองหลวงพระบางมาเป็นข้าขอบขัณฑสีมาด้วย ในครั้งนี้ได้ทรงเชิญพระพุทธรูปปฏิมากรแก้วมรกต และพระบางลงมากกรุงธนบุรี

ครั้งที่ ๑๑ เสด็จเป็นแม่ทัพออกไปปราบปรามจลาจลในเมืองเขมร ทำการยังไม่ทันตลอด พอได้ทรงทราบข่าวว่าเกิดเหตุจลาจลขึ้นในกรุงธนบุรี ด้วยเจ้ากรุงธนบุรีเสียดพระสติ กระทำการกตขี้สมณะและข้าราชการอาณาประชาราษฎร์ให้ได้รับความเดือดร้อนร้ายแรง ราชการผันแปรวุ่นวายไปทั้งพระนคร ก็เสด็จยกกองทัพกลับจากเมืองเขมร มาถึงกรุงธนบุรี เมื่อ ณ วันเสาร์ เดือน ๕ แรม ๙ ค่ำ ปีชวด จัตวาศก จุลศักราช ๑๑๔๔ ปี มุขมนตรีและประชาราษฎร์เป็นอันมาก พร้อมกันกราบทูลอัญเชิญพระองค์ให้เสด็จดำรงสิริราชสมบัติ ทำการพระราชพิธี

ปราบดาภิเษก เมื่อ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๘ ขึ้น ๔ ค่ำ ปีชาล จัตวาศก จุลศักราช ๑๑๔๔ ปีนั้น พระชนมายุ ๔๗ พรรษา

ตั้งแต่เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ก็ทรงพระอุตสาหะครอบครองแผ่นดินโดยขัตติยานุวัตร ต่อสู้ข้าศึกซึ่งบังอาจมาย่ำยีให้ปราชัยพ่ายแพ้ไปทุกครั้ง ทั้งปราบปรามศัตรูหมู่ร้ายทั้งภายในและภายนอกราบคาบ แผ่นพระราชอาณาจักรกว้างขวางยิ่งกว่าแผ่นดินใด ๆ ในครั้งกรุงเก่าแต่ก่อนมา ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาและประชาชนทั่วพระราชอาณาจักรเป็นอเนกประการ^๐

พระราชกรณียกิจที่ทรงบำเพ็ญมีทุกด้าน เพื่อความมั่นคงและวัฒนาสถาพรแห่ง ประเทศชาติ และในฐานะพระมหากษัตริย์ผู้ทรงไว้ซึ่งธรรมหรือมหาธรรมราชาธิราชเจ้า ก็ได้ทรง เจริญรอยตามพระเจ้าอโศกมหาราช พระราชกรณียกิจที่ยิ่งใหญ่ในด้านทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา นอกจากวัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดเชตุพน วัดสระเกศ ซึ่งได้ทรงสร้างมาแล้วนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงปฏิสังขรณ์พระอารามอื่น ๆ อีกหลายพระอาราม คือวัดเลียบ เดิมสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ ได้ทรงปฏิสังขรณ์ไว้เพียง พระอุโบสถ และกุฏิสงฆ์ ได้ทรงสถาปนาต่อมาจนสำเร็จแล้ว พระราชทานนามเปลี่ยนว่า วัดราช บรมณะพระอาราม ๑ วัดบางว่าใหญ่ ทรงปฏิสังขรณ์แล้ว พระราชทานนามเปลี่ยนว่า วัดระฆัง ให้ เหมือนกับวัดระฆังครั้งกรุงเก่า ซึ่งเป็นวัดอยู่ใกล้พระราชวังข้างด้านตะวันตกพระอาราม ๑ วัด ศาลาสี่หน้าในคลองบางจากซึ่งโปรดให้เชิญพระประธานมาเป็นพระประธานวัดพระเชตุพนนั้น ก็ ทรงปฏิสังขรณ์แล้วพระราชทานนามเปลี่ยนใหม่ว่า วัดคูหาสวรรค์ ๑ วัดพลับในคลองบางกอก ใหญ่ ๑ วัดทองคลองบางกอกน้อย ๑ วัดสมอราย ๑ วัดแจ้ง ๑ วัดท้ายตลาด ๑ วัดคอกกระบือ ๑ ทั้งวัดสุวรรณที่กรุงเก่าซึ่งเป็นวัดเดิมของสมเด็จพระชนกาธิบดี ก็ทรงปฏิสังขรณ์ด้วย^๐

พระราชกรณียกิจที่ยิ่งใหญ่ที่สุดทางพระพุทธศาสนา ได้แก่การทำสังคายนา พระไตรปิฎก ตามแบบอย่างพระเจ้าอโศกมหาราช ซึ่งทรงอุปถัมภ์การสังคายนาครั้งที่ ๓ ในชมพูทวีป (ประเทศอินเดีย) หลังพุทธปรินิพพาน ๒๓๕ ปี

ทำสังคายนาพระไตรปิฎก

ในปีวอก สัมพุทธศก [พ.ศ. ๒๓๓๑] นั้น พระบาทสมเด็จพระบรมบพิตรพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชรำพึงถึงพระไตรปิฎกธรรมอันเป็นมูลรากแห่งพระปริยัติศาสนา ทรงพระราชศรัทธา พระราชทานพระราชทรัพย์เป็นอันมาก ให้เป็นค่าจ้างลานจารึกพระไตรปิฎกลงลาน แต่บรรดามี ฉบับในที่ใด ๆ ที่เห็นอักษรลาว อักษรรามัญก็ให้ชำระแปลลอกเป็นอักษรขอม สร้างขึ้นไว้ในตู้ ณ หอพระมนเทียรธรรม และสร้างพระไตรปิฎกถวายพระสงฆ์ให้เล่าเรียนทุก ๆ พระอารามหลวง ตามความปรารถนา

^๐ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค), พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ , สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงตรวจชำระและทรงพระนิพนธ์อธิบาย, (กรุงเทพมหานคร : กรม ศิลปากร, ๒๕๓๑), หน้า ๑๐๗-๑๐๘.

^๐ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๖.

จึงมีนไวยวรรนารถกราบทูลว่า พระไตรปิฎกซึ่งทรงพระราชศรัทธาสร้างขึ้นไว้ทุกวันนี้
อีกพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวแต่ฉบับเดิมมา หากจะทำนุบำรุงตกแต่มีดัดแปลงให้ถูกต้อง
บริบูรณ์ขึ้นมิได้ ครั้นได้ทรงสดับจึงทรงพระปรารภว่าพระบาลีและอรรถกถาฎีกาพระไตรปิฎกทุก
วันนี้ เมื่อและผิดเพี้ยนวิปลาสอยู่เป็นอันมากจะนี้เป็นเค้ามูลพระศาสนากระไรได้ อนึ่งท่าน
ผู้รักษาพระไตรปิฎกทุกวันนี้ก็น้อยนัก ถ้าสิ้นท่านเหล่านี้แล้วเห็นว่าพระปริยัติศาสนา และปฏิบัติ
ศาสนาและปฏิเวธศาสนา จะเสื่อมสูญเป็นอันเร็วนัก สัตว์โลกทั้งปวงจะหาที่พึ่งมิได้ในอนาคต
ภายหน้า ควรจะทำนุบำรุงพระบวรพุทธศาสนาไว้ให้ถาวรรวัฒนาการ เป็นประโยชน์ไปแก่เทพดา
มนุษย์ทั้งปวง จึงจะเป็นทางพระบรมโพธิญาณบารมี

ทรงพระราชดำริฉะนี้แล้ว จึงดำรัสให้ประชุมพระราชวงศานุวงศ์มีสมเด็จพระอนุชาธิราช
กรมพระราชวังบวรสถานมงคลเป็นประธานในพระที่นั่งอมรินทราภิเศกมหาปราสาท ให้อาราธนา
สมเด็จพระสังฆราช พระราชาคณะฐานานุกรมเปรียญ ๑๐๐ รูป มารับพระราชทานฉนั้น ครั้นเสร็จ
สังฆมัตถกิจแล้ว พระบาทสมเด็จพระบรมบพิตรพระเจ้าอยู่หัว จึงทรงถวายนมัสการดำรัสเผด็จถาม
พระราชาคณะทั้งปวงว่า พระไตรปิฎกธรรมทุกวันนี้ ยังถูกต้องบริบูรณ์อยู่หรือพิรุณผิดเพี้ยน
ประการใด จึงสมเด็จพระสังฆราช พระราชาคณะทั้งปวงพร้อมกันถวายพระพรว่า “พระบาลีและ
อรรถกถาฎีกาพระไตรปิฎกทุกวันนี้พิรุณมาช้านานแล้ว หากษัตริย์พระองค์ใดจะทำนุบำรุงให้เป็น
ศาสนูปถัมภกมิได้ แต่กำลังอาตมภาพทั้งปวงก็คิดจะใคร่ทำนุบำรุงอยู่ แต่เห็นจะไม่สำเร็จ และ
กาลเมื่อสมเด็จพระสรรเพชญ์พระพุทธรองค์ผู้ทรงทศอรหาคิณอันประเสริฐ เมื่อพระองค์บรมม
เหินือพระปรีณิพพานมัญจพุทธรอาสน์ เป็นอนุฐานไสยาสน์ ณ ระหว่างนางรังทั้งคู่ในศาลาโน
ทยานของพระเจ้ามลราชโกศลกรุงสุรินทรนคร มีพระพุทธรูปกาศรัศมีแกกษัตริย์ทั้งหลายว่า “ดูการสงฆ์
ทั้งปวง พระธรรมวินัยอันใดทั้ง ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ อันพระตถาคตเทศนาสั่งสอนท่าน เมื่อ
พระตถาคตนิพพานแล้ว พระธรรม ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์นั้น จะเป็นครูสั่งสอนท่านและสรรพ
สัตว์ทั้งปวงต่างองค์พระตถาคตสืบไป พระองค์ตรัสมอบพระพุทธรศาสนาไว้อาศัยพระปริยัติธรรม
ฉะนี้แล้ว ก็เสด็จดับขันธปรินิพพาน”

“จำเดิมแต่สมเด็จพระสัมพันธเจ้านิพพาน ถวายพระเพลิงแล้วได้ ๗ วัน พระ
มหากัสสปเถระเจ้าระลึกถึงคำพระสุภทัตตภิกษุว่ากล่าวติเตียนพระบรมศาสดาเป็นมูลเหตุ จึงดำริ
การจะทำสังคายนา เลือกสรรพระภิกษุทั้งหลาย ล้วนพระอรหันต์ทรงพระจตุปฏิสัมภิทาญาณกับ
พระอาณนัเป็นเสกขบุคคลพระองค์หนึ่ง ซึ่งได้พระอรหัตในราตรีรุ่งขึ้นวันจะสังคายนา พอครบ
๕๐๐ พระองค์ มีพระเจ้าอชาตศัตรูราชเป็นศาสนูปถัมภก สังคายนาพระไตรปิฎกในพระมณฑป
แถบถ้ำสัตตบรรณคูหา ณ เขาเวภารบรรพต ใกล้กรุงราชคฤห์มหานคร ๗ เดือน จึงสำเร็จการ
ปฐมสังคายนา

“ครั้นพระพุทธรศาสดาล่วงมาแล้วได้ ๑๐๐ ปี พระภิกษุชาววัชชีคามเป็นอลัชชีสำแดง
วัตร ๑๐ ประการ กระทำผิดพระวินัยบัญญัติ และพระมหาเถระชีนาสพ ๘ พระองค์ มีพระยศเถระ
เป็นต้น พระเวตตเถระเป็นปริโยสาน ชำระทศวัตรอุทธรณ์ ๑๐ ประการให้ระงับ ยัง

พระพุทธศาสนาให้บริสุทธิ์ แล้วเลือกสรรพระอรหันต์อันทรงพระปฏิสัมภิทาญาณ ๗๐๐ พระองค์ มีพระสัพพกามีเถระเจ้าเป็นประธาน ทำสังคายนาพระไตรปิฎกในวาลุการามมหาวิหารใกล้กรุงเวสาลี พระเจ้ากาลาโศกราชเป็นศาสนูปถัมภก ๘ เดือนจึงสำเร็จการทูลสังคายนา

“ครั้นพระพุทธศาสนาล่วงมาถึง ๒๑๘ ปี ครั้งนั้นเหล่าเดียรถีย์เข้าปลอมบวชในพระศาสนา จึงพระโมคคัลลบุตรติศเถระยังพระเจ้าศรีธรรมโศกราชให้เรียนรู้ในพุทธสมัย แล้วชำระสิกขาเถรียเสีย ๖๐,๐๐๐ ยังพระพุทธศาสนาให้บริสุทธิ์ แล้วพระโมคคัลลบุตรติศเถระจึงเลือกพระอรหันต์อันทรงพระปฏิสัมภิทาญาณ ๑,๐๐๐ พระองค์ ทำสังคายนาพระไตรปิฎกในโอโสการามวิหาร ใกล้กรุงปาตลีบุตรมหานคร พระเจ้าศรีธรรมโศกราชเป็นศาสนูปถัมภก ๙ เดือน จึงสำเร็จตูลสังคายนา

“ครั้นพระพุทธศาสนาล่วงมาถึง ๒๓๘ ปี จึงพระมหินทรเถระเจ้าออกไปลังกาทวีป บวชกุลบุตรให้เล่าเรียนพระปริยัติธรรม คือหยั่งรากพระพุทธศาสนาลงในเกาะลังกาแล้ว พระชีณาสพทั้ง ๓๘ พระองค์ มีพระมหินทรเถระและพระอริฏฐเถระเป็นประธาน กับพระสงฆ์ซึ่งทรงพระปริยัติธรรม ๑,๑๐๐ รูป ทำสังคายนาพระไตรปิฎกในมณฑปอุปราสาทวิหารใกล้กรุงอนุราชบุรี พระเจ้าเทวานัมปิยติสเป็นศาสนูปถัมภก ๑๐ เดือนจึงสำเร็จการจตุตถสังคายนา

“ครั้นพระพุทธศาสนาล่วงมาถึง ๔๓๓ ปี ครั้งนั้นพระอรหันต์ทั้งปวงในลังกาทวีปพิจารณาเห็นว่า พระพุทธศาสนาจะเสื่อมลง เพราะพระสงฆ์ซึ่งทรงพระไตรปิฎกให้ขึ้นปากเจนใจนั้นเบาบางลงกว่าแต่ก่อน จึงเลือกพระอรหันต์อันทรงปฏิสัมภิทาญาณ และพระสงฆ์บุรุษผู้ทรงพระปริยัติธรรมมากกว่า ๑,๐๐๐ ประชุมกันในมหาวิหารใกล้เมืองอนุราชบุรี พระเจ้าวัฏฏคามินีอภัยเป็นศาสนูปถัมภก ทำมณฑปถวายให้ทำการสังคายนา คือจารึกพระไตรปิฎกลงในใบลานทั้งพระบาลีและอรรถกถาเป็นสิงหลภาษา ปี ๑ จึงสำเร็จการปัญจมสังคายนา

“ครั้นพระพุทธศาสนาล่วงมาถึง ๙๕๖ ปี จึงพระพุทธโฆษาจารย์เจ้าออกไปแต่ชมพูทวีป แปลพระไตรปิฎกอันเป็นสิงหลภาษาออกเป็นมคธภาษา แล้วจารึกลงในใบลานใหม่ในโลหปราสาทเมืองอนุราชบุรี พระเจ้ามหายานามเป็นศาสนูปถัมภกปี ๑ จึงสำเร็จ นับเนื่องเข้าในฉัฏฐมสังคายนา

“ครั้นพระพุทธศาสนาล่วงมาถึง ๑๕๘๗ ปี ครั้งนั้นพระเจ้าปราคัมภพราช ได้สวราชสมบัติในลังกาทวีป ย้ายพระนครจากอนุราชบุรีมาตั้งอยู่เมืองปรัตติมมหานคร จึงพระกัสสปเถระเจ้า กับพระสงฆ์บุรุษผู้ทรงธรรมวินัย ประชุมกันชำระพระไตรปิฎกซึ่งเป็นสิงหลภาษาบ้าง มคธบ้าง ปะปนกันอยู่ให้แปลงแปลออกเป็นมคธภาษาทั้งสิ้น แล้วจารึกลงลานใหม่ พระเจ้าปราคัมภพพราชเป็นศาสนูปถัมภก ปี ๑ จึงสำเร็จบริบูรณ์ นับเนื่องเข้าในสัตตมสังคายนา

“เบื้องหน้าแต่นั้นมา จึงพระเจ้าธรรมานุรุชผู้สวราชสมบัติ ณ เมืองอริมัตถบุรี คือเมืองกุคาม ออกไปจำลองพระไตรปิฎกในลังกาทวีปเชิญลงสำเภามายังชมพูทวีปนี้ แต่นั้นมาพระปริยัติธรรมจึงแผ่ไพศาลไปในนานาประเทศทั้งปวงบรรดาที่เป็นสัมมาทิฐินับถือพระรัตนตรัยนั้น

ได้จำลองต่อ ๆ กันไป เปลี่ยนแปลงอักษรตามประเทศภาษาของตน ๆ ก็ผิดเพี้ยนวิปลาศไปบ้าง
ทุก ๆ พระคัมภีร์ ที่มากบ้าง ที่น้อยบ้าง

“ครั้นพระพุทธศาสนาล่วงมาได้ ๒๐๒๐ ปี จึงพระธรรมทินเถระเจ้าผู้เป็นมหาเถรอยู่ ณ
เมืองนพิสสินคร คือเมืองเชียงใหม่ พิจารณาเห็นว่าพระไตรปิฎกพิรุณมากทั้งบาลีและอรรถกถาฎีกา
จึงถวายพระพรแก่พระเจ้าศิริธรรมจักรวรรดิติลกราช ซึ่งเสวยราชสมบัติ ณ เมืองเชียงใหม่ว่า จะ
ชำระพระปริยัติธรรมให้บริบูรณ์ พระเจ้าศิริธรรมจักรวรรดิติลกราชจึงให้กระทำพระมณฑปใน
มหาโพธารามวิหารในพระนคร พระธรรมทินเถระจึงเลือกพระสงฆ์ซึ่งทรงพระไตรปิฎกมากกว่า
๑๐๐ ประชุมพร้อมกันในพระมณฑปนั้น กระทำสังคายนาพระไตรปิฎกตกแต่มาให้ถูกถ้วนบริบูรณ์
พระเจ้าศิริธรรมจักรวรรดิติลกราชเป็นศาสนูปถัมภก ปี ๑ จึงสำเร็จ นับเนื่องเข้าในอัฐม
สังคายนาอีกครั้งหนึ่ง

“เบื้องหน้าแต่นั้นมา พระเถรานุเถรในชมพูทวีปได้เล่าเรียนพระไตรปิฎกและสร้างสืบ
ต่อกันมา และท้าวพระยาเศรษฐีคฤหบดีมีศรัทธาสรางไว้ในประเทศต่าง ๆ คือเมืองไทย เมืองลาว
เมืองเขมร เมืองพม่า เมืองมอญ เป็นอักษรล้าสมผิดเพี้ยนกันอยู่เป็นอันมาก หาท้าวพระยาและ
สมณะผู้ใดที่จะศรัทธาสมาธอาจชำระพระไตรปิฎกขึ้นไว้ให้บริบูรณ์ จักทำนแต่ก่อนนั้นมิได้

“ครั้นพระพุทธศาสนาล่วงมาได้ ๒๓๐๐ ปีเศษแล้ว บรรดาเมืองที่นับถือ
พระพุทธศาสนาทั้งปวง ก็เกิดการยุทธสงครามแก่กันถึงพินาศฉิบหายด้วยภัยแห่งปัจจามิตร มี
ผู้ร้ายเผาวัดวาอารามพระไตรปิฎกก็สาบสูญสิ้นไป จนถึงกรุงศรีอยุธยาเก่าก็ถึงแก่กาลพินาศแตก
ทำลายด้วยภัยพม่าข้าศึก พระไตรปิฎกและพระเจดีย์สถานทั้งปวง ก็เป็นอันตรายสาบสูญไป
สมณะผู้รักษาร่ำเรียนพระไตรปิฎกนั้น ก็พลัดพรายล้มตายเป็นอันมาก หาผู้ใดที่จะเป็นที่พำนัก
ป้องกันข้าศึกศัตรูมิได้ เหตุฉะนี้ พระไตรปิฎกจึงมิได้บริบูรณ์ เสื่อมสูญร่วงโรยมาจนเท่ากาล
ทุกวันนี้”

พระบาทสมเด็จพระบรมโพธิ์ไตรพระเจ้ายุชว และสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวัง
บวรฯ เมื่อได้ทรงสดับพระสงฆ์ราชาคณะถวายพระพรโดยพิสดาร ดังนั้น จึงดำรัสว่า “ครั้งนี้ขอ
อาราธนาพระผู้เป็นเจ้าทั้งปวง จงมีอุตสาหะในฝ่ายพระพุทธจักรให้พระไตรปิฎกบริบูรณ์ขึ้นให้จง
ได้ ฝ่ายข้างอาณาจักรที่จะเป็นศาสนูปถัมภกนั้น เป็นพนักงานโยม ๆ จะสูญเสียละชีวิตบูชาพระ
รัตนตรัยสุดแต่จะให้พระปริยัติบริบูรณ์เป็นมูลที่จะตั้งพระพุทธศาสนาจงได้ พระราชาคณะทั้ง
ปวงรับสารแล้วถวายพระพรว่า “อาตมภาพทั้งปวง มีสติปัญญาอ่อนนักไม่เหมือนท่านแต่ก่อน
แต่จะอุตสาหะชำระพระปริยัติธรรมสนองพระเดชพระคุณสติปัญญา และสมเด็จพระบรมโพธิ์ไตรพระราช
สมภารเจ้าทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาครั้งนี้ ก็นับได้ชื่อว่านมัสสังคายนาครบ ๙ ครั้ง จะยัง
พระปริยัติศาสนาให้ถาวรรวัฒนายืนยาวไปในอนาคตสมัยสิ้นกาลช้านาน” แล้วถวายพระพร
ลาออกมาประชุมพร้อมกัน ณ วัดบางว่าใหญ่ จึงสมเด็จพระสังฆราชให้เลือกสรรพระราชาคณะ
ฐานานุกรมเปรียญอันดับ ที่เล่าเรียนพระไตรปิฎกในเวลานั้นจัดได้พระสงฆ์ ๒๑๘ รูปกับราช
บัณฑิตอาจารย์ ๓๒ คน ที่จะทำการชำระพระไตรปิฎก

จึงมีพระราชดำรัส ให้จัดการที่จะทำสังคายนา ณ วัดนิพพานาราม [วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์] เหตุประติษฐานอยู่ระหว่างพระราชวังทั้ง ๒ และครั้งนั้นจึงพระราชทานนามใหม่ให้ชื่อวัดพระศรีสรรเพชญ์ดาราม แล้วทรงบริจาคพระราชทรัพย์แจกจ่ายเกณฑ์พระราชวงศานุวงศ์ และข้าราชการฝ่ายหน้าฝ่ายในทั้งพระราชวังหลวง พระราชวังบวรฯ พระราชวังหลัง ให้ทำสำรับคาวหวานถวายพระสงฆ์ซึ่งชำระพระไตรปิฎกทั้งเข้าทั้งเพล เวลาละ ๔๓๖ สำรับ ทั้งคาวหวาน พระราชทานเป็นเงินตรา ค่าขาทนียโภชนาหารสำหรับคู่ละบาท

ครั้น ณ วันกัตตนิกปรุณมีเพ็ญเดือน ๑๒ ในปีกอก สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๕๐ พระพุทธศักราช ๒๓๓๑ พรรษา เป็นพุทธวาระ ศุกรปักข์ตฤถี เวลาบ่าย ๓ โมง พระราชกำหนดให้นิมนต์พระสงฆ์ประชุมพร้อมกันในพระอุโบสถวัดพระศรีสรรเพชญ์ดารามแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและกรมพระราชวังบวรฯ ก็เสด็จพระราชดำเนินด้วยมหันตราชอิสริยยศบริวารยศพร้อมด้วยเครื่องสูง และปี่กลองชนะแห่ออกจากพระราชวังไปยังพระอาราม เสด็จ ณ พระอุโบสถ ทรงถวายนมัสการพระรัตนตรัยด้วยเบญจางคประดิษฐ์ แล้วอาราธนาพระพิมลธรรมให้อ่านคำประกาศเทวดาในท่ามกลางสงฆสมาคม ขออนุภาพเทพดาเจ้าทั้งปวง ให้อุปถัมภ์ภนา การให้สำเร็จกิจมหาสังคายนา แล้วให้แบ่งพระสงฆ์เป็น ๔ กอง สมเด็จพระสังฆราชเป็นแม่กองชำระพระสูตรตันตปิฎกกอง ๑ พระวันรัตเป็นแม่กองชำระพระวินัยปิฎกกอง ๑ พระพิมลธรรมเป็นแม่กองชำระพระสัททวาฬเศสกอง ๑ และครั้งนั้นพระธรรมไตรโลกเป็นโทษอยู่ มิได้เข้าในสังคายนา พระธรรมไตรโลกจึงมาอ่อนน้อมสมเด็จพระสังฆราช ขอเข้าช่วยชำระพระไตรปิฎกด้วย ก็ได้เป็นแม่กองชำระพระปรมาตถปิฎกกอง ๑ และพระสงฆ์ทั้ง ๔ กองนั้น ทรงพระกรุณาโปรดให้นิมนต์แยกกันชำระพระปริยัติอยู่ ณ พระอุโบสถกอง ๑ อยู่ ณ พระวิหารกอง ๑ อยู่ ณ พระมณฑปกอง ๑ อยู่ ณ การเปรียญกอง ๑ ทรงถวายปากไก่อหมีกหริดาลครบทุกองค์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระอนุชาธิราช เสด็จพระราชดำเนินออกไป ณ พระอารามทุก ๆ วัน วันละ ๒ เวลา เวลาเช้าทรงประเคนสำหรับประณีตขาทนียโภชนาหารแก่พระสงฆ์ให้ฉัน ณ พระระเบียงโดยรอบ เวลาเย็นทรงถวายอัฐฐาบันรูปเทียนเป็นนิตย์ทุกวัน และพระสงฆ์ทั้งราชบัณฑิตประชุมกันพิจารณาดูพระปริยัติ สอบสวนพระบาลีกับอรรถกถาที่ผิดเพี้ยนวิปlass ก็ตกแต่้มเปลี่ยนแปลงอักขระให้ถูกต้องบริบูรณ์ทุก ๆ พระคัมภีร์ใหญ่่น้อยทั่วทั้งสิ้น และที่ใดสงสัยเคลือบแคลงก็ปรึกษาไต่ถามพระราชาคณะผู้ใหญ่ ซึ่งเป็นมหาเถรให้วิสัชนาตัดสินที่ผิดและชอบ การชำระพระไตรปิฎกตั้งแต่ ณ วันเพ็ญเดือน ๑๒ ปีกอก สัมฤทธิศก มาจนถึงวันเพ็ญเดือน ๕ ปิระกา เอกศก จุลศักราช ๑๑๕๑ [พ.ศ. ๒๓๓๒] พอครบ ๕ เดือนก็สำเร็จการสังคายนา จึงทรงพระกรุณาโปรดให้จำหน่ายพระราชทรัพย์ เป็นมูลค่าจ้างให้ช่างจวนคฤหัสถ์ และพระสงฆ์สามเณร จารึกพระไตรปิฎกซึ่งชำระบริสุทธ์แล้วนั้นลงลานใหญ่สำเร็จแล้ว ให้ปิดทองทึบทั้งใบปกหน้าหลังและกรอบทั้งสิ้น เรียกว่าฉบับทอง ห่อด้วยผ้ายกเชือกรัดถักด้วยไหมเบญจพรรณ มีสลากงาแกะเป็นลวดลายเขียนอักษรด้วยน้ำหมึก และฉลากทอเป็นตัวอักษรบอกชื่อพระคัมภีร์ทุก ๆ พระคัมภีร์ อนึ่งเมื่อสำเร็จการสังคายนานั้น ทรงถวายไตรจีวรบริวารภณัฑ์แก่

พระสงฆ์ทั้ง ๒๑๘ รูป มีสมเด็จพระสังฆราชเป็นประธาน ล้วนประณีตทุกสิ่งเป็นมหามหกรรม
ฉลองพระไตรปิฎก และพระราชทานรางวัลเสื้อผ้าแก่พระยาธรรมปโรหิต พระยาพจนานิคม และ
ราชบัณฑิตทั้ง ๓๒ คนนั้นด้วย แล้วทรงสุวรรณภิงคารหล่อหลังทักษิณทวาราวุฑฒิ์แด่ผลพระ
ราชกุศลศาสนูปถัมภกกิจ ไปยังเทพยตามนุษย์สรรพสัตว์ทั้งหลายทั่วอันตโลกธาตุ เป็นปัตตา
นุพทานบุญกริยาวัตถุอันยิ่ง เพื่อประโยชน์แก่พระบรมโพธิสัตว์ปัจจุตญาณ
ครั้นเมื่อเสร็จการสร้างพระไตรปิฎกฉบับทองแล้ว จึงให้เชิญพระคัมภีร์ทั้งปวงขึ้นพระ
ยานุมาศพระราชยานต่าง ๆ ตั้งกระบวนแห่สมโภชพระไตรปิฎกมีเครื่องเล่นเป็นอนเณกนานาอนุการ
เป็นมหรสพแก่ตาประชาราษฎรทั้งปวง แล้วเชิญพระคัมภีร์ปริยัติธรรมเข้าประดิษฐานไว้ในตู้
ประดับมุก ตั้งไว้ในหอพระมนเทียรธรรม กลางสระในวัดพระศรีรัตนศาสดารามภายในพระราชวัง
แล้วให้มีงานมหรสพสมโภชพระไตรปิฎก ณ หอพระมนเทียรธรรม ครั้งนั้นมีละครผู้หญิงด้วย
ครั้นเวลาค่ำจุดดอกไม้เพลิง ลูกพลุไปตกหลังคาหอพระมนเทียรธรรมเพลิงติดไหม้ขึ้น
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวดำรัสสั่งข้าราชการทั้งปวงให้เข้าไปยกตู้ประดับมุก และชน
พระไตรปิฎกออกมาได้สิ้นมิได้ไหม้ ไหม้แต่หอพระมนเทียรธรรมแห่งเดียวเท่านั้น และที่อุโบสถ
พระแก้วนั้นลูกไฟไปไม่ถึง บริบูรณ์ดีอยู่ จึงมีพระราชโองการตรัสว่าเทพยดาผู้บำรุงรักษา
พระพุทธรูปเห็นว่าหอพระไตรปิฎกยังต่ำอยู่ จึงบันดาลให้เพลิงไหม้แต่เฉพาะหอไตรมิได้ไหม้
พระอุโบสถ ด้วยจะให้สร้างพระมณฑปขึ้นใหม่ไว้พระไตรปิฎก จึงมีพระราชดำรัสสั่งพระยายม
ราช (บุญนาค) ซึ่งเป็นพระยาอุไทยธรรมแต่ก่อน กับพระยาราชสงครามให้เป็นแม่กองทำพระ
มณฑป ให้ถมสระเดิมเสีย ขุดรากก่อพระมณฑปลงในที่นั้น ภายในมณฑปปูลาดด้วยแผ่นเงิน
และตั้งตู้มณฑปประดับมุกเป็นที่ไว้คัมภีร์พระไตรปิฎกฉบับทอง ส่วนบริเวณรอบพระมณฑปนั้นมี
ชั้นชานและกำแพงแก้วเป็นที่ทักษิณล้อมรอบพระมณฑป ลดพื้นลงมา ๓ ชั้น แล้วให้ขุดสระ
ใหม่ลงเบื้องบูรพทิศก่ออิฐถือปูนรอบ แล้วโปรดให้ช่างจำลองรูปสิงห์ทองสัมฤทธิ์ ซึ่งได้มาแต่เมือง
บันทายมาศแต่ก่อน ๒ รูปนั้น หล่อเติมขึ้นอีก ๑๐ รูป ทำฐานก่ออิฐถือปูนตั้งไว้นอกประตูกำแพง
แก้วล้อมพระมณฑปชั้นล่าง ประตูละคู่ทั้ง ๔ ประตู และตั้งไว้ตามมุมอีกมุมละรูปทั้ง ๔ มุม บน
หลังกำแพงแก้วทั้ง ๓ ชั้นนั้น ให้ทำโคมรูปหม้อปุดด้วยทองแดงสำหรับตามประตูตั้งเรียงรายไป
โดยรอบ หว่างโคมนั้นให้ปักฉัตรทำด้วยทองแดง มีใบโพธิ์ห้องลงรักปิดทองด้วยทุกชั้น บูชา
พระไตรปิฎกธรรมเป็นมโหฬารยิ่งนัก และกรมพระราชวังบวรฯ ก็ทรงจัดช่างวังหน้ามาสมทบทำ
หอพระมนเทียรธรรมขึ้นใหม่ฝ่ายทิศอีสานแห่งพระมณฑป เป็นที่ไว้ตู้พระไตรปิฎกฉบับครุเดิม
และฉบับอื่นที่ทรงสร้างใหม่ และให้เป็นที่พักของราชบัณฑิตสำหรับบอกพระปริยัติธรรมแก่
พระภิกษุสามเณรด้วย

พระราชานุกิจ

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ตั้งแต่ดำรงสิริราชสมบัติมาทรงประพาศพระอิริยาบถในพระราชานุกิจโดยปกติ เวลาเช้าเสด็จทรงบาตรแล้ว เสด็จออกท้องพระโรงถวายภัตตาหารเลี้ยงพระสงฆ์ฉันเวยระ พระกลับแล้วทรงฟังรายงานชาวพระคลังมหาสมบัติกราบบังคมทูลการจ่ายเงินพระคลัง แล้วเสด็จขึ้นพระแท่นที่ออกขุนนาง พระราชวงศานุวงศ์และตำรวจเฝ้าก่อนในเวลานี้ข้าราชการ จางวางและเจ้ากรมปลัดกรมตำรวจเป็นต้นที่ได้ว่าความรับสั่ง นำรายงานการคดีขึ้นกราบบังคมทูล ทรงพระราชวินิจฉัยด้วยอรรถคดีของราษฎรตามสมควรแล้ว จึงให้เบิกข้าราชการฝ่ายทหารพลเรือนกรมอื่นเข้าเฝ้า ทรงประกาศด้วยราชการแผ่นดินในเวลาเช้าแต่เล็กน้อยแล้ว เสด็จขึ้นเสวยพระกระยาหารแล้วเสด็จออกข้างใน ข้าราชการฝ่ายในเฝ้าทรงประกาศด้วยราชการภายในพระบรมมหาราชวังพอสมควรแล้วเสด็จขึ้นในที่ เวลาค่ำเสวยพระกระยาหารแล้วเสด็จออกท้องพระโรงทรงสดับพระธรรมเทศนาภิกษุ ๑ แล้วทรงฟังรายงานชาวพระคลังในซ้ายคลังในขวา และคลังพิเศษกราบบังคมทูลรายการจ่ายของพระคลัง และรายงานมหาดเล็กกราบบังคมทูลพระอาการประชวรของพระราชวงศานุวงศ์ หรืออาการป่วยของข้าราชการผู้ใหญ่ บรรดาที่ได้โปรดให้มีรายงานอาการกราบบังคมทูลนั้น ถ้ามีการก่อสร้างซึ่งโปรดให้มหาดเล็กตรวจ ก็รายงานกราบบังคมทูลในเวลานั้นด้วย เมื่อหมดรายงานแล้วจึงเสด็จขึ้นพระแท่นที่ออกขุนนาง เสด็จขึ้นพระราชกรณียกิจฝ่ายทหารพลเรือนเข้าเฝ้าพร้อมกัน มหาดไทย กลาโหม กรมท่า นำไปบอกราชการหัวเมืองกราบบังคมทูล และทรงพระราชวินิจฉัยด้วยราชการแผ่นดินจนเวลาประมาณยามเศษ ๔ ทุ่มจึงเสด็จขึ้น ถ้าคราวปรีกษาการทศศีกหรือเวลามีราชการสำคัญก็เสด็จขึ้นถึง ๗ ทุ่ม ๘ ทุ่ม ทรงปฏิบัติพระราชานุกิจดังนี้เสมอมา จนทรงชราลงมีพระโรคชราเบียดเบียน ไม่สามารถจะเสด็จออกท้องพระโรงได้ จึงเสด็จลงมาประทับอยู่ในพระที่นั่งหลัง ๑๑ ห้อง ซึ่งมีนามในภายหลังมาว่า พระที่นั่งไพศาลทักษิณนั้น ครั้นเวลาเช้า ๆ โปรดให้ข้าราชการเข้าเฝ้าที่ซาลาข้างห้องพระโรงด้านตะวันตก ทรงพระอุสาหะเสด็จออกขุนนางที่พระบัญชาพระที่นั่งไพศาลทักษิณมิได้ขาด

งานสมโภชพระแก้วมรกต

จุลศักราช ๑๑๗๑ ปีมะเส็ง เอกศก [พ.ศ. ๒๓๕๒] เป็นปีที่ ๒๘ ในรัชกาลที่ ๑ เมื่อ ณ เดือน ๖ ทรงพระราชศรัทธาให้มีการสมโภชพระแก้วมรกตอีกครั้งหนึ่ง ตั้งสวดพระพุทธมนต์ตั้งแต่ ณ วันศุกร์ เดือน ๖ แรม ๗ ค่ำ ไปจนถึงเดือน ๖ แรม ๙ ค่ำ พระสงฆ์ทั้งในกรุงนอกกรุง และหัวเมืองสวดวันละ ๒,๐๐๐ รูป ทั้ง ๓ วัน สำหรับเลี้ยงพระสงฆ์ของหลวง ๑,๐๐๐ รูป เป็นของพระราชวงศานุวงศ์ข้าราชการ ๑,๐๐๐ รูป แบ่งเลี้ยงวันละ ๖๖๗ รูป จันในพระอุโบสถ ๓๐ รูป หอพระมนเทียรธรรม ๕๐ รูป พระระเบียง ๕๘๗ รูป จัน ๓ วันครบพระสงฆ์ ๒,๐๐๐ เวลาเพลเลี้ยงพระสงฆ์ทำดอกไม้เพลิงด้วย ๑๐๐ รูป ทั้ง ๓ วัน พระราชทานเงินผู้ที่ทำสำหรับเลี้ยงพระสงฆ์สำหรับละบาทแล้ว มีพระธรรมเทศนาในพระอุโบสถบอกอานิสงส์วันละภิกษุ ครั้น ณ เดือน ๖ แรม ๑๐ ค่ำ เวลาบ่ายตั้งบายศรีแก้ว บายศรีเงิน บายศรีทอง ในพระอุโบสถ เครื่องบายศรีมี

กระทรงดอกไม้ เวียนเทียนวันหนึ่งแล้วตั้งบูชาไว้ เวลาค่ำมีหนึ่ง มีดอกไม้เพลิงสมโภชเป็นคำรบ ๗ ค่ำ มีละครผู้หญิงข้างในที่โรงละครใหญ่และการเล่นต่าง ๆ สมโภชเวลากลางวันพร้อมกัน ตั้งแต่เดือน ๖ แรม ๑๑ ค่ำ จนถึงเดือน ๗ ขึ้น ๒ ค่ำ เป็นคำรบ ๗ วัน มีต้นกล้วยพฤษ์วันละ ๖ ต้น ครั้นรุ่งขึ้น เดือน ๗ ขึ้น ๓ ค่ำ เวลาเช้าตั้งบายศรีแก้ว เงิน ทอง ทอง ในพระอุโบสถ เครื่องบายศรีของกระยาบวชตามอย่างธรรมเนียมบายศรีเวียนเทียนอีกครั้งหนึ่ง การครั้งนั้นโปรดให้ตั้งโรงทานน้อยทานที่หน้าวัดมหาธาตุ เจ้าครอกใหญ่อยู่ครุฑายาของกรมพระราชวังหลัง ตั้งโรง ๑ ที่ทำพระ พระเจ้าน้องนางเธอซึ่งปรากฏพระนามในภายหลังว่า กรมหลวงนรินทรเทวี กับกรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ตั้งโรง ๑ ที่โรงรองงาน พระยาศรีธรรมราชราช ตั้งโรง ๑ ที่สะพานช้างโรงสี เจ้าพระยามหาเสนา ตั้งโรง ๑ ที่สะพานตรงวังหน้า พระยาธรรมาตั้งโรง ๑ ที่หอกลอง เจ้าพระยาพระคลังตั้งโรง ๑ รวม ๖ โรง ทานข้างในทำโรงน้ำยาโรง ๑ เลี้ยงพระสงฆ์สามเณร ข้าทูลละอองธุลีพระบาทและราษฎรชายหญิง ตั้งแต่ ณ วันเสาร์ เดือน ๖ แรม ๘ ค่ำ เวลาเข้าไปจนถึง เดือน ๗ ขึ้น ๒ ค่ำ ครบ ๑๐ วัน เวลาบ่ายจึงเลิก

สวรรคต

ตั้งแต่ฉลองวัดพระศรีรัตนศาสดารามแล้ว ก็ทรงพระประชวรพระโรคชรา พระอาการทรุดลงโดยลำดับ จึงทรงมอบสิริราชสมบัติแก่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคลแล้ว ครั้น ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๙ แรม ๑๓ ค่ำ ปีมะเส็ง เอกศก จุลศักราช ๑๑๗๑ [พ.ศ. ๒๓๕๒] เวลา ๓ ยาม ๗ บาท ก็เสด็จสวรรคต ในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ พระชนมายุ ๗๔ พรรษา เสด็จดำรงอยู่ในราชสมบัติได้ ๒๘ ปี^๐

ครั้นถึงพุทธศักราช ๒๕๒๕ เมื่อวันที่ ๖ เมษายน อันเป็นวันจักรี ฉลองกรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี รัฐบาลและประชาชนได้สาธุการพร้อมใจกันถวายพระราชสมัญญานาม “มหาราช” เป็น “พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช” สืบมาแต่บัดนั้น

๓.๒ การบริหารราชการแผ่นดินในสมัยรัชกาลที่ ๑

ในบ้านเมืองไทยครั้งโบราณ วัฒนธรรมย่อมแวดล้อมพระองค์พระมหากษัตริย์ จะสังเกตได้ว่า ยุคใดสงบจากการทัพศึก ไม่มีการแตกสามัคคีภายใน และพระมหากษัตริย์สนพระราชหฤทัยในวิชาความรู้ศิลปศาสตร์ ยุคนั้นย่อมเจริญด้วยวัฒนธรรม ความขยันจะพิสูจน์ได้จากถาวรวัตถุที่ยังเหลืออยู่ เช่นสถาปัตยกรรมและอักษรศาสตร์ จริยอยู่กรุงศรีอยุธยาเมื่อเสียแก่พม่าแล้วก็ยับเยินด้วยการปล้นสะดมรบกวนเสียหาย แต่พม่าจะได้เป็นผู้ผลาญฝ่ายเดียวเท่านั้น หากพวกพลอยซำก็มีอีกมาก จนยากที่จะหาชิ้นโบราณวัตถุหรือศิลปศาสตร์ที่สมบูรณ์ได้

^๐ ดู รายละเอียดในเรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕-๕๙ และ หน้า ๑๐๖-๑๐๗.

ก็มากนัก อย่างไรก็ตามถ้าเราพิจารณาของที่เหลืออยู่เราจะเห็นได้ว่ายังมีอักษรศาสตร์กรุงศรีอยุธยาเหลืออยู่บ้างพอจะนำมาเป็นเค้าสำหรับศึกษาลักษณะได้ให้เห็นเป็นยุค ๆ ไป

อักษรศาสตร์ในสมัยต้น ๆ ของกรุงศรีอยุธยานั้น สำหรับรัชกาลแรกยังมีพระราชปรารภในกฎหมายของพระเจ้าอู่ทองเหลืออยู่มาก รัชกาลต่อ ๆ มาก็มีเหมือนกันและยังมีโองการแช่งน้ำพอให้เห็นลักษณะของภาษาสมัยแรก ๆ นั้น มาถึงสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถและพระรามาธิบดีที่ ๒ ก็มีการดัดขึ้นใหญ่ ๆ อาทิ ลิลิตยวนพ่ายและมหาชาติคำหลวง มาในสมัยพระนารายณ์มหาราช วรรณคดีเฟื่องฟู มีนักเขียนมีชื่อปรากฏมาถึงปัจจุบันหลายท่าน เช่น พระมหาราชครู พระศรีมโหสถ ศรีปราชญ์ และพระองค์สมเด็จพระนารายณ์เอง วรรณคดีที่มีชื่อเสียงมากสำหรับสมัยนี้ก็มีสมุทโฆษคำฉันท์ และกำสรวญศรีปราชญ์ และอื่น ๆ ต่อมาในสมัยพระเจ้าอยู่หัวในพระบรมโกศ มีจำพวกกาพย์และนิราศ เช่น กาพย์เห่เรือของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ ทุก ๆ สมัยที่กล่าวมานี้วรรณคดีย่อมอยู่ในสังเวียนราชสำนักเรื่อยมา

ครั้นกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่า พระมหากษัตริย์สิ้นอำนาจ สังคมละลาย บ้านเมืองไม่มีชื่อมีแปะ จนกระทั่งสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงกู้บ้านเมืองได้โดยและทรงทำให้บ้านเมืองใกล้เคียงเกรงขามพอที่จะเว้นจากการรังแกไปได้บ้าง แม้ในครั้งหลังของรัชกาลของพระองค์พระมหากษัตริย์จะมีได้ทรงนำออกทักตักด้วยพระองค์เอง เพราะไม่ทรงพระสำราญพอก็ดี แต่ก็มิมีมนตรีเสนามาตย์ที่สามารถฉลองพระเดชพระคุณต่างพระเนตรพระกรรณรักษาความสงบภายนอกภายในไว้ได้เป็นอย่างดี ส่วนพระมหากษัตริย์ไปสนพระราชหฤทัยที่จะฟื้นฟูวัฒนธรรม แต่ไม่ทันจะเป็นผลก็สิ้นรัชกาลนั้น

ในบรรดามุขมนตรีย่อมเป็นที่เห็นพ้องต้องกันว่า เจ้าพระยาจักรี ซึ่งได้รับพระราชทานสถาปนาเป็นสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก เป็นผู้สามารถอาจรักษาบ้านเมืองไว้ได้ จึงได้ตกลงอัญเชิญให้ขึ้นครองแผ่นดินสืบราชสมบัติ^๐

นับจาเดิมแต่กาลที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงบริหารราชการแผ่นดิน ก็ทรงตั้งอยู่ในจักรวรรดิวัตร ทศพิธราชธรรม และราชสังคหวัตถุ เป็นต้น อันจะได้นำมาประมวลกล่าวตามหลักจริยธรรมที่ปรากฏในไตรภูมิโลกวินิจฉัย โดยจำแนกตามลำดับหัวข้อการเมืองการปกครอง การเศรษฐกิจ และการสังคม เป็นลำดับไป

๓.๒.๑ ด้านการเมืองการปกครอง

๑) ทรงสะสมระเบียบราชการ

ในวาระที่เสียกรุงศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ นั้น ไม่ต้องสงสัยเลยว่า เอกสารราชการคงจะสูญไปเสียมาก เพราะหมดผู้จะเอาใจใส่และพระราชวังก็ถูกไฟเผาผลาญในชั้นแรก ครั้นเมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงกู้บ้านเมืองมาได้ ก็มีราชการทักตักพั้นอยู่มิได้

^๐ พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, เรื่องพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงฟื้นฟูวัฒนธรรม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์กิตติประดิษฐ์, ๒๕๐๒), หน้า ๑-๓.

ขาด คงจะไม่มีเวลาได้สะสมรวบรวมพระราชกำหนดกฎหมายให้เป็นระเบียบเรียบร้อย เมื่อสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ได้ทรงราชย์ ราชการทัฬหีก็มีที่หนักถึงเสด็จเองอยู่แต่ใน ๑๐ ปีแรก แล้วก็ทรงจัดระเบียบราชการและวัฒนธรรมเป็นอย่าง ๆ ไป เริ่มต้นด้วยการพระศาสนา ทรงจัดการให้ข้าราชการไตร่ฎีกาด้วยการทำสังคายนา ทรงชำระพระราชพงศาวดาร และดำเนินการฟื้นฟูอื่น ๆ ดังจะกล่าวต่อไป

ชำระกฎหมาย

ที่จะกล่าวถึงในที่นี้คือการชำระกฎหมาย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงเป็นผู้ริเริ่มระเบียบ เคยทรงปกครองในหน้าที่สำคัญ เช่น หน้าที่สมุหนายก ฉะนั้นจึงเอาพระราชหฤทัยใส่ที่จะให้ประมวลพระราชกำหนดกฎหมายได้เป็นหลักปฏิบัติราชการ ในพระราชกำหนดฉบับหนึ่ง กล่าวถึงความยุ่งเหยิงของกฎหมายในเวลานั้นว่า

พระบาทสมเด็จพระบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว... จำหัดเหนือเกล้าฯ สั่งว่า พระราชกำหนดบทพระอาการสำหรับแผ่นดินกระษัตริย์มีมากหลายต่อ ๆ มา จะนับจะคลณามีได้ ครั้นกรุงศรีอยุธยาเสียแก่...พม่าฆ่าศึก พระธรรมสารทราชมหาราช บรมพระอาการกระจัดกระจาย หายเก่าส่วนสิบส่วนมืออยู่สักส่วนหนึ่ง ให้สืบพระมหาราชครู พระไกรสี นอกราชการผู้เฒ่า^๐

ความที่ยกมากล่าวนี้แสดงให้เห็นว่า รัชกาลที่ ๑ ทรงพระปริวิตกอยู่แล้วถึงความกระจัดกระจายแห่งกฎหมายจนถึงสงสัยกันครั้งนั้นบางทีว่าจะไม่เป็นหลักได้ ครั้นถึงศก ๒๓๔๗ มีคดีเกิดขึ้นอันหนึ่งซึ่งแท้จริงก็มีข้อคดีใหญ่โตอันใด หากเป็นเหตุให้ทรงสั่งให้มีการชำระกฎหมายเป็นการใหญ่ คือวันหนึ่งเสด็จออกขุนนาง เจ้าพระยาพระคลัง (เข้าใจว่าที่ชื่อเดิมว่า “หน” และเป็นกวีมีชื่อเสียงในสมัยนั้น) กราบบังคมทูลพระกรุณาว่า นายบุญศรีช่างเหล็กหลวงร้องทุกข์กล่าวโทษพระเกษมนายราชารรถเป็นใจความว่า ป้อมภรรยาของตนฟ้องหย่าตน นายบุญศรีให้การต่อสู้ว่า ป้อมนอกใจทำชู้ด้วยนายราชารรถ นายบุญศรีไม่มีผิดจึงไม่ยอมหย่า พระเกษมไม่ให้หน้าหนักแก้ถ้อยค่านายบุญศรี แต่พูดจาทะโลมป้อม แล้วคัดข้อความมาให้ลูกขุน ณ ศาลหลวงปรึกษา ลูกขุนว่าเป็นหญิงหย่าชายให้ขาดกันได้ จึงพระราชดำริว่าหญิงนอกใจชายแล้วมาฟ้องหย่าชาย ลูกขุนปรึกษาให้หย่าได้นั้นไม่เป็นยุติธรรม ให้เจ้าพระยาพระคลังเอากฎหมาย ณ ศาลหลวงมาสอบกับฉบับหอหลวงและฉบับข้างที่^๕ การสอบสวนเทียบเคียงได้ความว่า

^๐ พระราชกำหนดที่ ๒๘ ในประมวลกฎหมายรัชกาลที่ ๑ เล่ม ๓ หน้า ๓๔๘.

^๕ เมื่อยังไม่มีการพิมพ์หนังสือได้นั้น มีธรรมเนียมให้เขียนกฎหมายขึ้นไว้สามฉบับ เก็บไว้ที่ศาลหลวงสำหรับใช้ในศาล ๑ เก็บไว้ในหอหลวงเป็นที่รวมหนังสือราชการ ๑ เก็บไว้ “ข้างที่” คือสำหรับพระเจ้าแผ่นดินทรงเปิดพลิกได้เสมอ ๑ ทั้งสามฉบับควรจะทานถูกต้องแก่กัน แม้เมื่อมีการพิมพ์หนังสือแล้วแพร่หลาย ก็ยังรักษารวมธรรมเนียมนี้กันอยู่ตลอดมาจนถึงต้นรัชกาลที่เจ็ด บรรดาพระราชบัญญัติที่ออกใหม่เขียนตัวบรรจงสามฉบับแล้วเก็บไว้ทั้งสามแห่งนี้เสมอ.

ความต้องกันทั้งสามฉบับตั้งได้กล่าวมา พระเจ้าอยู่หัวจึงตรัสว่าฝ่ายพุทธจักรก็ได้โปรดให้ชำระพระไตรปิฎกไว้เป็นหลักเป็นพุทธการกรรมกองการกุศลอันประเสริฐแล้ว และฝ่ายข้างอาณาจักรกฎหมายยังพัวพันเพื่อวิปริตผิดต่างกันไปเป็นอันมาก จึงโปรดให้มีการชำระกฎหมายดุจได้ชำระพระไตรปิฎกให้มีหลักดุจกัน กรรมการนี้มีอาลักษณ์ ๔ ลูกขุน ๓ ราชบัณฑิต ๔ ให้ชำระพระราชกำหนดบทพระอาการอันมีอยู่ในหอหลวง ตั้งแต่พระธรรมนูญไปให้ถูกถ้วนตามบาฬีและเนื้อความมิให้ผิดเพี้ยนซ้ำกันได้ จัดเป็นหมวดเป็นเหล่าเข้าไว้ แล้วทรงพระอุสาหทรงชำระดัดแปลงซึ่งบทอันวิประหลาดนั้นให้ชอบโดยยุติธรรมไว้ ด้วยพระไทยทรงพระมหากรุณาคุณจะให้เป้นประโยชน์แก่กระษัตริย์จะดำรงแผ่นดินไปในภายหน้า ครั้นชำระแล้วให้อาลักษณ์ชุบเส้นหมึกสามฉบับ ไว้ห้องเครื่องฉบับหนึ่ง ไว้หอหลวงฉบับหนึ่ง ไว้ ณ ศาลหลวงสำหรับลูกขุนฉบับหนึ่ง ปิดตราพระราชสีห์ พระคชสีห์ บัวแก้ว ทุกเล่มเป้นสำคัญ ถ้าพระเกษม พระไกรสี เชิญสมุดพระราชกำหนดบทพระอาการออกมาพิพากษากิจคดีใดใด ลูกขุนทั้งปวงไม่เห็นปิดตราพระราชสีห์ พระคชสีห์ บัวแก้ว สามดวงนี้ไซ้ อย่าให้เชื่อฟังเอาเป้นชาติทีเดียว

งานนี้เป็นงานใหญ่จะเห็นได้ว่าใหญ่เพียงไรต้องดูที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์พิมพ์ขึ้นไว้ในสมัยนี้ เป้นสมุดยกแปด ๓ เล่มรวมถึง ๑๖๓๗ หน้า แต่กรรมการชุดนี้ทำได้รวดเร็วเสร็จภายใน ๑๑ เดือน ที่เรียกกันว่ากฎหมายตราสามดวงก็เพราะบัญญัติว่า ต้องมีตราพระราชสีห์ (ประจำตำแหน่งสมุหนายก) พระคชสีห์ (ประจำตำแหน่งสมุหพระกลาโหม) และบัวแก้ว (ประจำตำแหน่งโกศาริบัติ)

พระธรรมนูญ [ก. นิทาน]

กฎหมายประมวลรัชกาลที่ ๑ นี้ มีพระธรรมนูญเป้นหมวดแรก พระธรรมนูญนี้แบ่งเป้นสองภาค คือ ๑. นิทานกับที่ท่านเรียกในที่นี้ว่า “อุบัติเหตุ” คือที่เรามักเรียกกันทุกวันนี้ว่า “เค้ามูล” แห่งบทพระธรรมนูญ และ ๒. ตัวบทพระธรรมนูญเองเป้นภาษาบาลี (มีภาษาไทยแปลดำเนินความ) นับเป้นแม่บทของเรื่องและเป้นของศักดิ์สิทธิ์ มิได้อยู่ในความรณนาของบุคคล หากเป้นความรู้ที่พระมุนีสาราจารย์ไปได้มาแต่ขอบจักรวาล พระราชกำหนดกฎหมายใด ๆ ที่พระเจ้าแผ่นดินสมัยกรุงศรีอยุธยาทรงบัญญัติขึ้น ท่านทำความเข้าใจจากแม่บทนี้โดยบทหนึ่งทั้งนั้น ท่านไม่รับผิดชอบที่จะบัญญัตินอกเหนือแม่บทนี้ออกไป จริงอยู่ราชบุโรหิตที่ฉลาดอาจเสริมวงแห่งการบัญญัติให้กว้างได้มาก ๆ จนแทบจะนอกเหนือเขตขอบแม่บท แต่ถึงกระนั้นก็ยังอยู่ในกรอบแห่งแม่บท อย่างน้อยก็ตามตัวหนังสือ ส่วนที่พระเจ้าแผ่นดินทรงรับผิดชอบบัญญัติเองโดยตรงนั้นมีเหมือนกันแต่ไม่นับเป้นพระธรรมนูญ หากเรียกว่า “ราชสาตรา” และพระธรรมนูญของไทยมีคาถาเกริ่นเป้นภาษาบาลี ความว่า

“วิชา (สตถิ) อันเกื้อกูลแก่โลกนี้ ปรากฏชื่อว่า “ธรรมนูญ” ในชั้นเดิมพระมุนีสาราจารย์กล่าวไว้ในมูลภาษา ต่อมาได้มาตั้งอยู่ในรามัญประเทศ แต่เป้นการยากแก่ผู้จะใช้เพราะเป้นภาษารามัญ ฉะนั้นข้าพเจ้าจึงได้รจนาออกมาเป้นสยามภาษา ของจงฟังข้าเถิดฯ”

ต่อไปเป็นนิทาน ใจความว่า เดิมมิได้มีคนในโลกนี้ อายดินหอมขึ้นไปถึงพรหมโลก พวกพรหมก็เหาะลงมากินซึ่งพสุธารส คือสิ่งซึ่งเกิดขึ้นจากดิน (เช่นผลไม้) เมื่อได้เสพซึ่งรสของโลกนี้ก็กลายเป็นมนุษย์ มีเพศบุรุษสตรีสืบพีชพรรณกันต่อมา ครั้นมีมนุษย์มากขึ้นการแตกต่างแห่งความคิดย่อมทวีจนเห็นกันทั่วไปว่า จำจะต้องหาผู้ใดสมมติขึ้นเป็นหัวหน้าว่ากล่าวกัน จึงได้เลือกเอามหาบุรุษผู้หนึ่ง ซึ่งเห็นกันว่าสมควรขึ้นเป็นหัวหน้าเรียกว่า สมมตราช คือผู้ครองเมืองที่ได้เลือกสรรกันขึ้น พญาสมมตราช มีอำมาตย์ผู้ใหญ่ซึ่งมีบุตรชื่อภักทและมนุสาร เณลิวณลาดทั้งสองคน คนผู้น้องนั้นเกิดน้อยใจด้วยราษฎรติเตียนในการวินิจฉัยคดีจึงหลบไปยังขอบจักรวาลในฐานะเป็นฤาษี ไปเห็นบทพระธรรมสาตรที่นั่น จึงจำไว้ได้แล้วกลับมาทูลสอนพญามหาสมมตราชแต่นั้นมา การปกครองบ้านเมืองก็ยิ่งดีขึ้นเพราะมีบทพระธรรมสาตรคุมครองเป็นหลักอยู่ มีข้อสังเกตในที่นี้ด้วยว่า วิธีที่เกิดพีชพรรณขึ้นก่อนมีมนุษย์ แล้วมนุษย์จึงค่อย ๆ บังเกิดขึ้นนี้ ไม่ใช่แบบพราหมณ์ ซึ่งว่าเทพเจ้าสร้างโลก แต่แบบนี้เป็นแบบพระพุทธศาสนา ปรากฏใน อคัณณสูตร ที่มณิกาย แห่งพระสุตตันตปิฎก ส่วนวิธีสมมติผู้ครองเมืองนั้นเป็นหลักสำคัญของชาติที่ถือพุทธศาสนาในเอเชียอาคเนย์ ไม่ใช่แต่ไทยเท่านั้น และไม่เกี่ยวกับหลัก “ประชาธิปไตย” ที่เพิ่งเกิดขึ้นภายหลังเรื่องนี้

ท่านผู้รจนาเรื่องนี้ กล่าวยุติความในลำดับนี้ว่า

“กล่าวพระราชพงษาวดารสมเด็จพระเจ้ามหาสมมุตราช แลอุปติเหตุแห่งคัมภีร์พระธรรมสาตรโดยสังเขปก็ยุติแต่เท่านี้”

พระธรรมสาตร [ข. ตัวยบ]

ต่อแต่นั้นไปท่านกล่าวถึงตวับทพระธรรมสาตร โดยอธิบายเบื้องต้นถึงลักษณะผู้ที่จะเป็น “กระลาการ” ว่าควรเป็นผู้ปราศจากอคติ คือ ความลำเอียงด้วยรัก ความลำเอียงด้วยเกลียด ความลำเอียงด้วยกลัว ความลำเอียงด้วยหลง ควรชำระความ ทั้งสองข้างด้วยจิตอันเสมอ^๑ ต่อไปก็กล่าวถึง เหตุแห่งกระลาการ ๒๔ ประการ อันเป็นเรื่องเทคนิคของการชำระความโดยแท้ จะไม่ขอกล่าวถึงในที่นี้ซึ่งเราเพิ่งเลงถึงประวัติของพระธรรมสาตรมากกว่าเรื่องชำระความ ท่านแจงความต่อไปถึงอรรถคดีซึ่งว่ามีสองอย่าง คือ มูลคดี กับ สาขคดี อย่างแรกนั้นมีกฎหมายส่วนที่เป็นหน้าที่โดยตรงของผู้พิพากษากระลาการ อันมี ๑๐ ประการ กับ มีมูลคดี

^๑ น่าสังเกตว่า คำว่า “กระลาการ” นี้ ในเวลาต่อมาท่านเปลี่ยนใช้ว่า “ตระลาการ” แล้วกลายไปอีกเป็น “ตุลาการ” ความจริงคำว่า “กระลาการ” นี้ จะว่าสะกดผิดก็ไม่ใช่ เพราะโบราณท่านใช้ “กระลา” สำหรับสังเวียน เช่นในพระธรรมสาตรนี้เองแห่งหนึ่งก็ว่า “ครั้นปัจฉิมยามเสด็จเข้าที่พระกลาบันทมบรมสุขไสยาสน์โดยควรแก่เวลา” ซึ่งหมายถึงเสด็จเข้าที่พระบันทม ฉะนั้นกระลาการก็อาจจะหมายถึงผู้ปฏิบัติการณ์ในสังเวียนชำระความก็ได้ ส่วนตระลาการนั้นไม่ได้ความ คงเกิดจากไทยเราปน กร กล้า กับ ตร กล้า บ่อย ๆ เช่นตรา กับ กราบ ฯลฯ ส่วนตุลาการนั้นคงเกิดแต่เห็นกันว่าตระลาการไม่ได้ความ จึงคิดได้ง่าย ๆ ว่า ตุลาการ ซึ่งได้ความกว่า ว่าผู้ใช้ตุลยพินิจ.

วิวาท คือ เหตุที่จะบังเกิดความทั้งปวง ได้แก่เรื่องที่เกิดมาจากคู่ความอันมี ๒๙ ประการ มูลคดีนี้เป็นกฎหมายแบบฉบับ นับเป็นภาษีโดยตรงของพระมนุสสารจารย์ ที่ได้ญาณพิเศษมาจากขบจักรวาลนั้น เป็นทำนอง Inspired Law ต่างกันกับบรรณคดีอย่างหลังที่เรียกว่า สาขาคดีอันเป็นราชสาตรา หมายถึง “พระราชกำหนดกฎบทพระอัยการ แลพระราชบัญญัติซึ่งจัดเป็นพระราชสาตราทั้งปวง” ท่านกล่าวถึงที่มาแห่งราชสาตราในคาถาบาลีว่า

“.....

“โปราณราเชน นรินทรามา-

“ธิปุตติเยนาธิปรทุกเมน

“ญาณสาเรนปิ ฆมมสตถิ

“มาตุราภิเชยเยน ปติฏฐาเต”

อาจารย์กฎหมายไทยแปลความนี้ไว้ว่า

“อันบุราณราชกระษัตริ... มีบุญญาภิหาร
สมภารบารมี เปนอธิปัตติประชากร... มีความ
ปรารถนาจะให้เปนहितานุहितประโยชน์ทั่วทุก
ราษฎร์ทั้งปวง... ทรงพระอุสาหพิจารณาคำนึง
ตามคัมภีร์พระธรรมสาตรา... แล้วมีพระราชบัญญัติ
ดัดแปลงตกแต่งตั้งเป็นพระราชกำหนดบทพระ
อัยการไว้โดยมาตราเป็นอันมาก ทุกทุกลำดับ
กระษัตริมาตราพบทุกวันนี้”

ราชสาตราในรัชกาลที่ ๑

เมื่อได้กล่าวถึงที่มาของราชสาตราและธรรมสาตราแล้ว กฎหมายอื่น ๆ ก็ไม่จำเป็นต้องกล่าวถึงเพราะมีรายละเอียดปลีกย่อยเกินไป ผู้สนใจอาจตรวจสอบได้จากกฎหมายตราสามดวง แต่ในที่นี้จะขอกล่าวถึงแต่ในแง่ประวัติศาสตร์ว่า ท่านรวบรวมเอากฎหมายครั้งกรุงศรีอยุธยาไว้ได้พอใช้ และยังได้ไปเป็นแบบแผนสำหรับประเทศอื่น^๖ ซึ่งแบ่งหมวดหมู่กฎหมายของเขาไว้เหมือนกันกับของรัชกาลที่ ๑ นี้ ส่วนกฎหมายที่เกิดขึ้นในรัชกาลนี้ที่เอาเข้าต่อท้ายกฎหมายเก่าตามหมวดหมู่ แต่มีพระราชปรารภแสดงเวลาที่เกิดขึ้นก็มี เช่นที่บัญญัติการหย่าร้าง ฯลฯ เพิ่มเติมเข้าไว้ใน “พระอัยการลักษณะผัวเมีย” ในปีเดือนเดียวกันกับที่ชำระกฎหมายคราวใหญ่นั้น ส่วนมากของกฎหมายที่เกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๑ ท่านแยกไว้ต่างหาก เรียกว่า พระราชบัญญัติก็มี กฎหมายพระสงฆ์ก็มี พระราชกำหนด (ใหม่) ก็มี จะพึงสังเกตได้ว่าปีใดที่มีงานพระราชสงครามมักมีกฎหมายเกิดขึ้นน้อยกว่าปีที่ว่าง ศักราชเดิมท่านใช้จุลศักราชเสมอ แต่

^๖ Leclere, *Les Codes camboidgiene*, 2 toimes, Paris, E. Leroux, 1898, pp. 1-19.

เพื่อความสะดวกของเราได้คำนวณเป็นพุทธศักราชทุกแห่ง ที่ว่าพระราชกำหนดนั้นเป็นจำพวก
พระราชกำหนดใหม่ทั้งนั้น พระราชกำหนดเก่าเป็นของสมัยอยุธยา ต่อไปนี้จะได้ยกตัวอย่างของ
ลำดับกฎหมายที่เกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๑ มาเพียง ๓ ปี

ปีขาล พ.ศ. ๒๓๒๕ เสวยราชย์

พระราชกำหนด ข้อ ๑ วางระเบียบจุกช่องล้อมวง

พระราชกำหนด ข้อ ๒ ห้ามข้าราชการมิให้กินเหล้า เล่นเบี้ย

พระราชกำหนด ข้อ ๓ วางโทษ “เพื่อนโจร” และนครบาลที่เคลื่อนโทษโจร ให้
เท่ากับโจร

พระราชกำหนด ข้อ ๓๓ ให้ข้าราชการตั้งอยู่ในกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ

พระราชกำหนด ข้อ ๓๔ ถ้าโปรดเกล้าฯ พระราชทานทรัพย์แก่ผู้ใด ผู้นั้นอ้าง

รับสั่งไปรับเองไม่ได้ ต้องมีผู้รับผิดชอบรับสั่งไปแจ้งแก่
คลังให้จ่าย

พระราชกำหนด ข้อ ๓๕ ยอมให้บำรุงศาลเทพารักษ์แต่พอควร แต่รูปสิ่งใดให้เก็บ

เผาเสียให้หมด

พระราชกำหนด ข้อ ๓๖ ชี้แจงโดยพิสดารเพื่อให้ข้าราชการรู้จักศีลห้าศีลสิบและ

ตั้งอยู่ในศีลนั้น

พระราชกำหนด ข้อ ๓๗ โทษที่ผู้ทำชั่วแก่กันจะพึงได้รับทั้งสองฝ่าย

กฎหมายพระสงฆ์ ข้อ ๑ บรรยายอาณิสสการฟังธรรม และห้ามเทศน์ตลกคณอง

ปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๒๖

พระราชกำหนด ข้อ ๔ กำหนดโทษโจทจำเลยในคดีเรื่องไพร่เข้าเวรทำ

ราชการ

กฎหมายพระสงฆ์ ข้อ ๒ ห้ามพระมิให้รับฝากสมบัติของฆราวาส

” ๓ ให้พระมีหนังสือประจำตัว

” ๔ ให้พระราชาคณะอธิการทำบัญชีทางว่าวพระในบังคับ

บัญชาส่งผู้มีหน้าที่ปกครอง

” ๕ วางโทษอุกฤษฏ์แก่ผู้ปกปิดคดีที่ตนเป็นปาราชิกแล้ว

” ๖ ห้ามพระมิให้หาเงินจุกจิกกับฆราวาส

” ๗ ห้ามพระมิให้นำข้ออันสงฆ์วิวาทกันด้วยกิจพระวินัยมา

ถวายพระพรข้ามหน้าพระสังฆราช

ปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๒๗

พระราชกำหนดข้อ ๕ วิธีใช้งานแทนเงินที่ค้างแก่ไพร่

- ” ๖ ถ้าใครมีทุกข์จะร้องฟ้องยังโรงศาลให้มาให้การด้วย
ปาก ห้ามทำหนังสือฟ้อง เพราะเป็นโอกาสให้หมอ
ความทุจริตเสื่อมสอนแต่งสำนวนเท็จ
- ” ๗ เพิ่มโทษแก่ “พยานอาษา”
- ” ๘ ห้ามการใช้จ่ายเงินปลอม และวางระเบียบใช้เงินทดแทน
แก่ผู้ไม่มีผิดในเรื่องนี้
- ” ๙ ห้ามการฟ้องร้องเรื่องทรัพย์สินมรดกข้ามศาลขึ้นมาถึง
พระองค์
- ” ๓๘ เกณฑ์ที่จะเลือกคนถวายตัวเป็นมหาดเล็กขอเฝ้าชาวที่
- ” ๓๙ ห้ามมิให้เอาคนที่ขายไว้แห่งหนึ่งแล้วไปขายอีกแห่ง
หนึ่งเล่า

พระราชบัญญัติ ข้อ ๒๒ ออกเมื่อปีฉลู วัน ๒ ๔ ๗ ค่ำ ก่อนศึกพม่าเกิดขึ้นไม่กี่

เดือน ทรงพระราชปรารภทาสเชลยว่า ข้าราชการที่ไป
งานพระราชสงครามได้ขายหญิงข้าศึก มาเป็นทาส
เชลยขาดสิทธิทั้งปวง บางรายนายนั้นก็เลี้ยงดูด้วย
เมตตา ถึงให้บวชเรียนดูลูกหลานของตน แต่ที่ร้าย ๆ
ก็มี ซึ่งจะไถ่ค่าตัวก็ไม่ได้เพราะเป็นทาสเชลย ซึ่งถือ
ว่าเป็นข้าศึกไม่มีทางปรานี ทรงพระราชดำริว่า ความ
จริงคนเหล่านี้ก็มาเป็นข้าแผ่นดิน (หมายความว่า เป็น
คนไทย) แล้ว ครั้นจะให้ไถ่ค่าตัวได้ ผู้ไปการณรงค์
สงครามซึ่งเป็นนายก็ได้เหน้อยยาก ได้เชลยนี้มาก็
โดยสุจริต ทั้งทาสที่ออกสัญญาก็มีใช้ว่าไม่มี ที่จะให้ไถ่
ค่าตัวได้เหมือนลูกทาสลูกครอกนั้นหาควรไม่ จึงทรง
พระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่า ต่อไปข้างหน้าถ้าทาสนั้น
ๆ ได้ถูกขายต่อไปยังนายอื่นแล้วก็ให้ไถ่ค่าตัวได้ และ
ถ้ามีลูกขึ้นระหว่างเป็นทาสก็ให้คิดค่าตัวมันตามกะ
เสียนอายุบพพระไอยการเดิม มิให้คิดเอาสองเท่าดังที่
ทำกันอยู่ในเวลานี้ ทั้งนี้ยอมเป็นข้อผ่อนผันสำคัญ
อันหนึ่งในทางสังคม

กฎหมายเหล่านี้บางข้อแสดงสถานการณ์บ้านเมืองให้ เราเห็นได้ ว่าเป็นอย่างไร ยกตัวอย่างเช่นในปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๒๘ เกิดศึกใหญ่กับพม่าในเดือน ๑๒ มีพระราชกำหนดฉบับหนึ่งลงวัน ๒ ๕ ๑๑ คำ กล่าวว่า

ชนบททำเนียมโบราณราชประเพณีสำหรับแผ่นดินสืบมาแต่ก่อน ฝ่ายสมณพราหมณาจารย์ไพร่ฟ้าประชากรทั้งปวง แต่บัดนี้ออยู่ในแคว้นแคว้นแผ่นดิน...แลตั้งถิ่นถาวรบ้านเรือนอยู่ได้ก็ เพราะพระราชกฤษฎาเดชาณุภาพพระบารมีสมเด็จพระมหากษัตริราชเจ้า เสด็จผ่านพิภพ ป้องกันอันตรายข้าศึก ซึ่งจะมากกระทำวิบัติเบียดเบียนย่ำยีให้เปนอันตรายมิได้แล้ว ก็เป็นที่ถือการตั้งมั่นวรพุทธศาสนา ฝ่ายสมณพราหมณาจารย์ได้บำเพญสาสนพรมจรรย์มคพรหมจรรย ฝ่ายราษฎรก็ได้ตั้งบ้านเรือนเปนสุข...แลซึ่งทรงพระกรุณาให้ถาปะนาช่างพระนครครั้งนี้ ก็เปนสำหรับราชปรเวณีกระษัตริราชเจ้าแผ่นดินสืบมาแต่ก่อน แลฝ่ายเลกไพร่หลวงสมกำลัง ข้าทูลองฯ แลหญิงข้าหลวงทั้งปวงทำราชการทุกวันนี้ใช้ จะใช้สอยตราตราให้ทำการไปรวดเร็วหามิได้ ก็ยอมทรงพระมหากรุณาโปรดให้เข้ารับราชการแต่เดือนหนึ่ง ลดผ่อนให้ออกทำมาหากินถึงสองเดือนเปนสาผลัด ฉนี้ก็เห็นได้ผาศกกว่าแผ่นดินแต่ก่อนนั้นอีก ถ้าผู้ซึ่งมีปัญญา...ก็สัจชื่อ...มีความวิริยะอุสาหะ เอาใจใส่ทำราชการ...โดยยังยืนมิได้หลบหนี แต่ซึ่งเกียจคร้าน...ยอมหลบหนีไปแอบแฝงอยู่ด้วยเจ้าเมืองกรมการ ณ หัวเมืองบ้าง เทียวหลบหลีกขึ้นล่องเข้าออกไปมาค้าขายทำมาหากินโดยอิจฉารมณของตัวก็มีบ้าง ขาดราชการพนักงานไป ฝ่ายขุนนายเจ้าหมื่นนายหมวดต้องทตรองจ้างผู้คนทำราชการแทน...ครั้นจะไม่เอาโทษตามพระราชอนาจักรบ้างเลย ก็จะมีน้ำใจกำเริบ...ภากันหลบหนีไปเนื่อง ๆ ราชการแผ่นดินจะเสียไป...

เรื่องราวที่เกิดขึ้นครั้งนี้จะเป็นด้วยเลขหลบหนีการพระราชสงครามซึ่งกำลังจะมีขึ้น และพึงสังเกตด้วยว่าในปีนี้มีกฎหมายออกน้อยเต็มที่ เข้าใจว่าเพราะติดงานพระราชสงครามอีกตามที่ได้ยกบางตอนของกฎหมายมาไว้ในที่นี้ จะเห็นได้ว่าเราอาจศึกษาประวัติศาสตร์โดยเฉพาะในแง่สังคมศาสตร์ได้โดยนัยนี้เป็นอันมาก

๓.๒.๒ ด้านเศรษฐกิจ

๑) ผลประโยชน์ของแผ่นดินในสมัยก่อน

รายได้ของประเทศขึ้นอยู่กับภารกิจซึ่งเป็นอาชีพหลักของไทย และการค้ากับต่างประเทศ รัฐบาลไทยมีรายได้จากการเก็บภาษีอากรประเภทต่าง ๆ แบ่งเป็น ๕ ชนิด คือ

๑. จังกอบ คือค่าผ่านด่านขนอนทางบกทางน้ำ (ขนอนคือที่ตั้งเก็บภาษี)

เรียกเก็บจากสินค้าของราษฎรโดยชักสินค้านั้นเป็นส่วนลด หรือเก็บเป็นเงินตามอัตราขนาดยานพาหนะที่ขนสินค้าผ่านด่าน ส่วนใหญ่วัดตามความกว้างที่สุดของปากเรือแล้วเรียกเก็บเงินเป็น “ค่าปากเรือ” คิดเป็นวา ๆ ละ ๑๒ บาทบ้าง ๒๐ บาทบ้าง

๒. อากร คือการเก็บชักส่วนผลประโยชน์ที่ราษฎรได้จากการประกอบอาชีพอื่นๆ ไม่ใช้การค้าขายโดยตรง เช่น ทำนา ทำสวน ผู้ที่ทำนาจะเสีย “หางข้าว” ให้แก่ราชการและจะต้องนำไปส่งให้เอง หรือเงินที่พ่อค้าเสียให้แก่รัฐบาลในการได้รับสิทธิจากรัฐบาล เช่น อนุญาตให้ขุดแร่ เก็บของในป่า ต้มกลั่นสุรา อากรนั้นได้ชื่อตามสิ่งของที่ทำ เช่น อากรค่าน้ำ เก็บจากการจับสัตว์น้ำ อากรสุนัข อากรตลาด อากรปอนเบี้ย

๓. ฤชา คือ เงินค่าธรรมเนียมเรียกเก็บจากราษฎรเฉพาะรายในกิจการที่ทางราชการจัดทำให้ เช่น การออกโฉนดตราสารหรือเงินปรับไหมที่ฝ่ายแพคดีจะต้องชดใช้ให้แก่ฝ่ายชนะ รัฐบาลจะเก็บครึ่งหนึ่งเป็นค่าฤชาหรือ “พินัยหลวง” หรือทรัพย์สินสมบัติที่รับจากผู้ทำความผิดมาเป็นของหลวง

๔. ส่วย คือสิ่งของหรือเงินทดแทนแรงงานที่ต้องมาเข้าเฝ้ารับราชการ ถ้าในละแวกบ้านใดมีผลผลิตธรรมชาติที่ทางราชการต้องการ เช่น มุลค่างคว พริกไทย ดีบุก ก็อาจส่งมาให้แทนการมา “เข้าเฝ้า” รับใช้มูลนายหรือพระเจ้าแผ่นดิน หรือมิฉะนั้นก็ให้เงินทดแทนส่วยรวมถึงสิ่งของราชบรรณาการที่เมืองประเทศราชส่งมาถวายเป็นคราว ๆ ตามแต่จะตกลงกันด้วย

๕. รายได้จากการค้ากับต่างประเทศ ได้แก่ ภาษีนำเข้าหรือภาษีปากเรือ ภาษีสินค้าขาเข้าภาษีสินค้าขาออก กำไรที่ได้จากการผูกของพระคลังสินค้า อำนาจในการเลือกซื้อสินค้าที่จำเป็นสำหรับใช้ในราชการก่อนและการแต่งเรือสำเภาหลวงไปค้าขาย^๖

๒) พระคลังสินค้า

เมื่อเริ่มมีการค้าของหลวงในขั้นแรกคงจะยังไม่ได้ผูกขาดการค้าเป็นของหลวงเท่านั้น ต่อมาเมื่อมีชาติตะวันตกหลายชาติเข้ามาค้าขายในกรุงศรีอยุธยา จึงได้มีการวางรากฐานกฎเกณฑ์ระเบียบควบคุมการค้าขาย ตั้งกรมพระคลังสินค้าทำหน้าที่ควบคุมสินค้าเข้าและสินค้าออก ตรวจเรือสินค้าต่างประเทศเพื่อเลือกซื้อสินค้าที่ทางราชการต้องการไว้ก่อน เช่น อาวุธ กระสุนปืน กำหนดสินค้าต้องห้าม คือสินค้าที่เป็นของหายากและราคาแพง เช่น งาช้าง รัตนก ขลข ถ้าราษฎรผู้ใดมีสินค้านี้ให้นำมาขายแก่พระคลังสินค้าเท่านั้น ห้ามขายให้ชาวต่างประเทศโดยตรง ถ้าชาวต่างประเทศต้องการซื้อสินค้าเหล่านี้ จะต้องซื้อผ่านพระคลังสินค้า พระคลังสินค้าจึงได้ผลกำไรมากเป็นรายได้ที่สำคัญของแผ่นดิน

การที่รัฐบาลเข้าควบคุมการค้าขายกับต่างประเทศอย่างเคร่งครัด น่าจะเริ่มทำมาตั้งแต่สมัยสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม และได้วางระเบียบรัดกุมยิ่งขึ้นในสมัยพระเจ้าปราสาททอง ต่อมาในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ รัฐบาลไทยได้ดำเนินการค้าของหลวงกับต่างประเทศอย่างจริงจัง โดยตั้งเรือสำเภาหลวงบรรทุกสิ่งของที่เป็นส่วย เช่น ดีบุก พริกไทย ครั่ง ขี้ผึ้ง ไม้หอม

^๖ มาตยา อิงคนารถ, *ประวัติศาสตร์ไทยสมัยโบราณ-กรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น* กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๒๙, หน้า ๖๘-๖๙.

ฯลฯ และสินค้าอื่น ๆ ที่จัดหาซื้อเพิ่มเติมไปค้าขายกับต่างประเทศเสียเอง แล้วรับซื้อสินค้าต่างประเทศที่ต้องการใช้ในประเทศ เช่น ผ้าลายและถ้วยชามมาจำหน่ายแก่ประชาชนอีกต่อหนึ่ง การที่รัฐบาลบังคับซื้อสินค้าบางอย่างที่พ่อค้าต่างประเทศเอามาจำหน่ายในเมืองไทยก็เพื่อความปลอดภัยของประเทศ เพราะไม่ปรารถนาให้อาหารกระสุนดินดำตกไปอยู่ในมือของศัตรู พระคลังสินค้าจึงมีอำนาจในการแต่งเจ้าหน้าที่ลงไปตรวจดูสินค้าที่รัฐบาลต้องการก่อน เมื่อพบสินค้าที่ต้องการก็คัดไว้ห้ามมิให้ขายแก่ผู้ใด ส่วนสินค้าที่รัฐบาลไม่ต้องการจึงจะอนุญาตให้พ่อค้าต่างชาติจำหน่ายแก่ประชาชนโดยตรงได้ นอกจากนี้สินค้าขาออกบางอย่างของไทยเป็นของพื้นเมืองที่มีน้อยและหายาก เช่น ดีบุก งาช้าง สินค้าเหล่านี้เป็นที่ต้องการของพ่อค้าต่างประเทศ เพราะขายได้ราคาแพง รัฐบาลเกรงว่าถ้าปล่อยให้ซื้อขายกันโดยเสรีแล้วของเหล่านั้นอาจจะหมดสิ้นไม่เหลือสำหรับใช้ในราชการบ้านเมือง จึงกำหนดเป็น “สินค้าต้องห้าม” มิให้ซื้อขายกันในท้องตลาด

ลักษณะการควบคุมการค้ากับต่างประเทศในชั้นแรก คงมีแต่สินค้าต้องห้าม บางอย่าง ต่อมาภายหลังสินค้าต้องห้ามมีจำนวนมากขึ้นจนการค้าทั้งหมดอยู่ในอำนาจของพระคลังสินค้า อาจกล่าวได้ว่าพระคลังสินค้าคือองค์กรของรัฐบาลที่จัดตั้งขึ้นเพื่อควบคุมการค้ากับต่างประเทศ โดยผูกขาดการค้าและแต่งเรือไปค้าเสียเอง เอาผลกำไรเป็นของหลวง ซึ่งเป็นรายได้ที่สำคัญยิ่ง การที่รัฐบาลดำเนินการค้าขายดังกล่าวนี้เป็นการเกี่ยวข้องต้องจ่ายและรับเงินทอง จึงตกเป็นหน้าที่ของพระยาโกษาธิบดี (พระคลัง) หรือเรียกว่า “Barcalon”

รัฐบาลในสมัยกรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ยังคงดำเนินนโยบายการค้ากับต่างประเทศตามแบบกรุงศรีอยุธยา มีการเปลี่ยนแปลงบ้างเพียงเล็กน้อยเท่านั้น อย่างไรก็ตามการที่รัฐบาลไทยควบคุมการค้ากับต่างประเทศอย่างเคร่งครัด โดยผูกขาดสินค้าซึ่งเป็นที่ต้องการของพ่อค้าต่างประเทศ เป็นของหลวง ห้ามราษฎรค้าขายกับชาวต่างประเทศโดยตรง ค้าขายได้แต่เฉพาะรัฐบาลเท่านั้น ทำให้เกิดความไม่สะดวกในด้านการค้าหลายประการด้วยกัน พ่อค้าต่างชาติต้องการค้าขายโดยเสรี จึงไม่พอใจที่รัฐบาลผูกขาดการค้าเกือบทั้งหมด เมื่อพ่อค้านำสินค้าเข้ามาเมืองไทย พระคลังสินค้าจะรับซื้อสินค้าที่ต้องการไว้ และตั้งราคาเองตามใจชอบ เวลาจะชำระเงินค่าสินค้าบางครั้งก็เอาสินค้าอย่างอื่นมาแลกเปลี่ยนแทน และมักจะตั้งราคาสินค้าที่นำเข้ามาแลกเปลี่ยนอย่างสูง พวกพ่อค้าจำใจต้องรับสินค้าเหล่านั้นไว้ การดำเนินการของพระคลังสินค้าเช่นนี้ทำให้ผลประโยชน์รายได้ของแผ่นดินมากขึ้นก็จริง แต่ก็มีผลกระทบต่อการค้าขายต่างประเทศในทางอ้อมด้วย กล่าวคือ พ่อค้าต่างประเทศไม่พอใจระบบการค้าผูกขาดของไทย และวิธีการเก็บภาษีที่ไม่แน่นอนตายตัว ทำให้ไม่ได้ผลกำไรเท่าที่ควร หรือบางครั้งอาจขาดทุนได้ เรือสินค้าจึงเข้ามาค้าขายน้อยลง ดังนั้น ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเป็นต้นมา รัฐบาลอังกฤษจึงได้พยายามส่งทูตเข้ามาเจรจาขอทำสนธิสัญญายกเลิกระบบผูกขาดของไทย เพื่อให้การค้าเป็นไปโดยเสรี

การค้าในเมืองไทย จำเป็นต้องอาศัยข้าราชการช่วยอำนวยความสะดวกให้ พ่อค้าจึงมักจะมีสิ่งของนำมาให้ และนับเป็นธรรมเนียมที่ปฏิบัติกันในหมู่พ่อค้าทั้งหลาย เนื่องจากพระคลังสินค้าผูกขาดการค้าและมีสิทธิเลือกซื้อของไว้ในราชการก่อน พ่อค้าที่ต้องการความสะดวกในการค้าจึงถวายเป็นเครื่องราชบรรณาการแด่พระเจ้าแผ่นดิน โดยเฉพาะเมื่อรู้ว่าของใดเป็นของต้องพระราชประสงค์ ซึ่งเจ้าพนักงานมีสิทธิเลือกซื้อไว้ก่อน พ่อค้ามักจะถวายเป็นเสียก่อน และมักจะได้รับของตอบแทนเกินราคาที่ถวายเป็นของที่ดีกว่าที่จะถูกบังคับซื้อ ดังปรากฏในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ว่า พ่อค้าที่ถวายเป็นของต้องพระราชประสงค์ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ และได้รับสิทธิพิเศษในทางการค้าต่าง ๆ เช่น ไม่ต้องเสียภาษีอากร เป็นต้น

หลังการเสียกรุงศรีอยุธยาครั้งที่สองแก่พม่าใน พ.ศ. ๒๓๑๐ เศรษฐกิจของบ้านเมืองอยู่ในภาวะตกต่ำอย่างยิ่ง การทำการค้าขายกับต่างประเทศหยุดชะงักลงเกือบจะโดยสิ้นเชิง ดังนั้นเมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงกู้อิสรภาพและตั้งราชธานีใหม่ที่กรุงธนบุรีในปีเดียวกัน ก็ทรงรีบเร่งแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจที่ฝืดเคืองขาดตลาดขาดอาหารไม่เพียงพอ ด้วยการจ่ายพระราชทรัพย์ซื้อข้าวสารจากพ่อค้าต่างประเทศในราคาสูง เพื่อแจกจ่ายแก่ประชาชนและชักชวนให้ราษฎรกลับมาตั้งภูมิลำเนาตามเมืองต่าง ๆ ทำมาหากินตั้งแต่ก่อน ตลอดจนระยะ ๑๕ ปี แห่งสมัยกรุงธนบุรีเป็นสมัยที่ประเทศฟื้นตัวจากสภาพบ้านแตก ต้องปราบปรามชุมนุมต่าง ๆ ให้กลับมารวมเข้าด้วยกัน และยังมีศึกสงครามอยู่เกือบตลอดรัชกาล พระองค์จึงไม่ทรงมีโอกาสนำทัพไปเสวยราชกิจเท่าใดนัก ส่วนใหญ่ทรงค้าขายกับจีนเป็นประจำ ทั้งนี้เพราะตั้งแต่ครั้งตั้งตัวรวบรวมกำลังผู้คนอยู่ที่เมืองจันทบุรีเพื่อยกทัพมากู้อิสรภาพนั้น ก็มีสำเภามาค้าขายที่เมืองตราดหลายลำแล้ว

เศรษฐกิจในสมัยรัชกาลที่ ๑ – รัชกาลที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๔๔)

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒) รายได้ของแผ่นดินจากการเก็บภาษีคงเป็นแบบเดียวกับสมัยกรุงศรีอยุธยา คือ อากรสุรา อากรบ่อนเบี้ย อากรขนอน อากรตลาด อากรค่าน้ำ อากรสมพัสดุ อากรค่าสวนค่าน้ำ แต่ก็ยังไม่เพียงพอสำหรับการทะนุบำรุงประเทศ ทั้งนี้เพราะเป็นระยะการก่อสร้างราชธานีใหม่และอยู่ในระยะที่ต้องทำสงครามใหญ่กับพม่าถึง ๗ ครั้งด้วยกัน การค้ากับต่างประเทศติดต่อกับจีนเป็นส่วนใหญ่ ไม่มีชาวยุโรปเข้ามาค้าขายในระยะนี้ เพราะทวีปยุโรปกำลังติดพันกับสงครามใหญ่หลายครั้ง อีกประการหนึ่งพ่อค้าจีนยังคงเข้ามาค้าขายกับไทยตลอดเวลาแม้ว่าบ้านเมืองจะอยู่ในภาวะสงคราม สำเภาลงที่ไปค้าขายกับจีนในรัชกาลที่ ๑ มีปรากฏชื่ออยู่ ๒ ลำคือ เรือหูหงกับเรือหางพระราชสาส์น

ระบบรูปแบบเศรษฐกิจดังกล่าวยังคงดำเนินการสืบมา ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (พ.ศ. ๒๓๕๒-๒๓๖๗) สภาพการเงินยังไม่สู้จะดีนัก รายได้ยังไม่พอกับรายจ่าย ได้มีการปรับปรุงการเก็บภาษีอากรในประเทศเกี่ยวกับการเดินสวนเดินนา คือให้มีการ

สำรวจที่สวนที่นาของราษฎรว่ามีต้นไม้ประเภทใดบ้าง จำนวนเท่าใด แล้วออกโฉนดให้ไว้เพื่อการเก็บอากร และเพิ่มการเก็บภาษีอากรชนิดใหม่ ๆ ขึ้นอีก เช่น ภาษีผูกขาดงาช้าง ภาษีรังนก ภาษีรังนก ภาษีไขจะละเม็ด ภาษีน้ำตาล ในรัชกาลนี้พระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ทรงบังคับบัญชากรมท่า จัดส่งเรือสินค้าหลวงออกไปค้าขายกับประเทศเพื่อนบ้าน เช่น พม่า เวียดนาม และมลายู พระองค์ทรงเน้นความสำคัญของการค้าต่างประเทศโดยเฉพาะกับจีน และทรงมีบทบาทสำคัญในการส่งเสริมการค้ากับต่างประเทศมากจนสมเด็จพระชนกนาถทรงเรียกพระนามว่า “เจ้าสัว” ใน พ.ศ. ๒๓๖๓ ปรากฏว่ามีเรือสินค้าติดต่อระหว่างไทยกับจีนถึง ๑๔๐ ลำ การค้าระหว่างไทยกับจีนจึงมากกว่าประเทศอื่น ๆ

ใน พ.ศ. ๒๓๔๖ อังกฤษได้ส่งจอห์น ครอว์เฟิด เป็นทูตเข้ามาเจรจากับรัฐบาลไทย เรื่องเมืองไทรบุรีและการค้า ในเรื่องการค้าอังกฤษต้องการให้ไทยลดหย่อนหรือยกเลิกการค้าผูกขาดของพระคลังสินค้า (ในรัชกาลที่ ๒ สินค้าที่รัฐบาลมิให้พ่อค้าต่างประเทศซื้อจากราษฎรโดยตรง แต่ต้องผ่านพระคลังสินค้านี้มีอยู่ ๔ ชนิด คือ รังนก ผาง ดีบุก พริกไทย เนื้อไม้ ผลแร่ ตะกั่ว งา และ รง) และขอให้ไทยเปลี่ยนแปลงระบบการเก็บภาษีเข้าขาออกให้แน่นอนตายตัว แต่การเจรจาไม่ประสบผลสำเร็จทั้งในด้านการเมืองและการค้า ทั้งนี้เพราะรัฐบาลไทยเคยได้ผลประโยชน์จากการค้าต่างประเทศหลายทางอยู่แล้ว จึงเป็นการยากที่จะยอมแก้ไข^{๑๖}

๓.๒.๓ ด้านสังคม

๑) ขนบธรรมเนียมและราชประเพณี

ราชาภิเษก

พิธีสำคัญที่สุดของทุก ๆ สังคมในโลกย่อมได้แก่พิธีที่รับรองหัวหน้าของสังคม นั้น ๆ ในประเทศที่ปกครองด้วยระบอบพระมหากษัตริย์ พิธีนี้ย่อมได้แก่พิธีราชาภิเษก ไม่ต้องสงสัยเลยว่าในสมัยกรุงศรีอยุธยาได้เคยมีระเบียบพระราชพิธีราชาภิเษกอยู่แล้ว ฉะนั้น เมื่อไทยเราสถาปนาอธิปไตยขึ้นได้ใหม่ ก็คงจะได้มีงานนี้เป็นแน่ แต่ตามหลักฐานที่เหลืออยู่นั้น เราไม่มีอะไรจะยืนยันได้ว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงทำพิธีนี้ ครั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ขึ้นเสวยราชย์ จึงได้ทรงพระราชดำริที่จะทำให้ถูกต้องตามแบบแผนประเพณีของชาติไทย ได้โปรดฯ ให้มีงานสวดมนต์ ๓ วัน แล้วทรงเครื่องต้นเสด็จเลียบพระนคร เป็นงานล้น ๆ เพราะบ้านเมืองยังไม่เรียบร้อย ทำแต่พอเป็นสวัสดิมงคลแก่บ้านเมืองและพระองค์เอง ต่อมาเมื่อมีเวลาสงบราชการอื่น ๆ ลงบ้าง จึงโปรดเกล้าฯ ให้ข้าราชการผู้ใหญ่สี่ท่านที่เคยแก้แบบแผนราชประเพณีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ช่วยกันวางระเบียบพระราชพิธีนี้ถวาย ข้าราชการคณะนี้มีเจ้าพระยาเพชรพิชัยเป็นประธาน ได้ถวายระเบียบโดยพิสดาร ซึ่งมีรายการมากกว่าที่ได้ทรงทำ

^{๑๖} วิชาสงฆ์ พงศานุตร, ประวัติศาสตร์ไทย, (กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๑๘), หน้า ๕๐๕๕.

เมื่อแรกเสวยราชย์ จึงโปรดเกล้าฯ ให้จัดทำพระราชพิธีนี้ใหม่เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๘^{๐๐} มีลักษณะคือ มีพิธีสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์ ๓ วันเพื่อสวดดี และทำนํ้ามนต์สำหรับสรงพระมูรธาภิเษก มีพิธีพราหมณ์ในโรงพิธีต่างหากตลอดเวลานั้น ซึ่งในพิธีแรกมิได้กล่าวถึง ครั้นถึงวันที่สี่แห่งพระราชพิธีเวลาเช้าเสด็จขึ้นสรงพระกระยาसनบนมณฑปห่มผ้าขาว พระราชาคณะ พราหมณ์ และเจ้าพนักงานภูษามาลาถวายน้ำสรง แล้วทรงเครื่องขัตติยราชวรารมณ์ ตามวันขึ้นประทับบนตั่งไม้มะเดื่อปูผ้าขาวโรยแป้งวางหญ้าคา ทรงรับนํ้าอภิเษกและรับเวทเป็นพระมหากษัตริย์จากพราหมณ์ ซึ่งนั่งประจำทิศทั้งแปดรอบพระแท่นที่ประทับโดยลำดับ แล้วเสด็จไปประทับบนพระที่นั่งภัทรบิฐ ซึ่งลาดด้วยผ้าขาวโรยแป้งวางหญ้าคาตุงกัน แด้มแผ่นทองเขียนรูปราชสีห์วางทับไว้ในที่นี้ทรงรับพระสุพรรณบัฏเครื่องราชอิสริยยศเครื่องราชูปโภค มีพระราชดำรัสอนุญาตให้สมณชีพราหมณ์ และอาณาประชาราษฎร์ถือเอาซึ่งเครื่องอุปโภคบริโภคในแผ่นดินได้ตามสบาย สุดแต่ที่ไม่มีเจ้าของหวงแหน พระมหाराชครูรับพระบรมราชโองการเป็นประณมบรมราชาจาพระมหากษัตริย์ทรงเครื่องต้นใหม่แล้วเสด็จออกเยี่ยมพระนคร เป็นเสร็จการ

พิธีอื่น ๆ

จากการศึกษาพงศาวดารและจดหมายเหตุสมัยนี้โดยละเอียด จะเห็นได้ว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงเป็นเจ้าระเบียบ แต่ไม่ถึงขั้นจะทรงยึดมั่นกรณอยู่ในระเบียบใด ๆ หากทรงเห็นว่าไม่มีเหตุผลอันสมควรที่จะยึดถือดังความจะได้ปรากฏต่อไปข้างหน้า ในขั้นนี้ใคร่ขอกล่าวแต่เพียงว่า บรรดาพระราชพิธีใหญ่ ๆ ทรงริเริ่มขึ้นเป็นประจำที่ดี ที่ทรงกระทำเฉพาะคราว เฉพาะเหตุการณ์ก็ดี โปรดเกล้าฯ ให้มีประกาศเพื่อให้ทราบกันทั่วในเหตุผลลักษณะของพระราชพิธีนั้นเป็นหลายราย จะขอยกมากล่าวบ้างพอให้รู้เหตุการณ์เหล่านี้ รายใดมีประกาศหรือที่ค้นความละเอียดได้ก็จะได้มีหมายเหตุแสดงที่มาไว้

เสด็จขึ้นเสวยราชย์เมื่อ วัน ๖ ๕ ค่ำ (ตามปุมโหร แต่บางแห่งให้วันต่างกัน) ปีชวด จุลศักราช ๑๑๔๔ ทรงสร้างพระนคร พระราชวังและวัดพระศรีรัตนศาสดารามไปด้วยกัน บำเพ็ญพระราชกุศลราชาภิเษกในตอนนั้น แต่แล้วทรงทำนบมราชาภิเษกอีกให้ถูกต้องตามระเบียบใน พ.ศ. ๒๓๒๘ โดยยึดแบบ “ครั้งในหลวงวัดประดู่ (สมเด็จพระเจ้าอู่ทองมพร พ.ศ. ๒๓๐๑ ในกรุงศรีอยุธยา) ซึ่งขณะข้าราชการเก่ามีเจ้าพระยาเพชรพิชัยวางระเบียบถวาย

พิธีพิฆมงคล^{๐๐} เป็นพิธีเพื่อสวดดีมงคลแก่การเพาะปลูกและชาวนาชาวสวน

โปรดให้เปลี่ยนธรรมเนียมถือนํ้า ครั้งกรุงเก่าเคยเริ่มด้วยถวายบังคมพระเชษฐาธิราชคือพระรูปพระเจ้าอู่ทองรามธิบดี ผู้ทรงสร้างกรุงแล้วจึงไปสักการะพระรัตนตรัย บัดนี้ทรงเป็นว่าเพื่อคารวะที่ถูกให้สักการะพระก่อนที่ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ตลอดจนพระ

^{๐๐} ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ ภาคที่ ๑๙ โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร พ.ศ. ๒๔๓๔.

^{๐๐} ประกาศพระพระราชพิธี เล่ม ๑ โรงพิมพ์ไทย พ.ศ. ๒๔๕๙ หน้า ๕๓.

สารีริกธาตุเจดีย์ พระธรรมพระสงฆ์ แล้วรับพระราชทานตม้น้ำพระพิพัฒน์สัตยาแล้ว จึงออกมา
อุทิศกุศลแผ่ผลให้แก่ภูมิตะพารักษ์และอากาศเทวดา ฯลฯ^{๐๐}

พ.ศ. ๒๓๓๑-๒ ทรงทำสังคายนาพระไตรปิฎกเป็นการใหญ่ตั้งจะกล่าวต่อไป มี
ประกาศด้วย^{๐๐}

ในศกนี้มีงานทรงผนวชสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรด้วย
ศก ๒๓๓๒ เริ่มปฏิสังขรณ์วัดโพธิ์ ๑๒ ปี จึงเสร็จและมีการฉลองตั้งจะกล่าวต่อไป
ศก ๒๓๓๗ มีงานทรงผนวชเจ้านายเป็นการใหญ่ คือสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรม
ขุนเสนาณรงค์ และพระพงษ์นรินทร์ โอรสสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี และน้องเอง โอรสสมเด็จพระ
เจ้ากรุงกัมพูชา ซึ่งโปรดเกล้าฯให้เชิญมาประทับในพระราชสำนักในกรุงเทพฯ ตั้งแต่นั้น
เพราะบ้านเมืองกำลังไม่เรียบร้อย เนื่องจากพระเจ้ากรุงกัมพูชาเสด็จพิราลัย และน้องเองเป็น
รัชทายาท ทั้งไวกวาทประเทศนั้นเกรงว่าจะไม่ปลอดภัย^{๐๐}

ในศกนั้น เมื่อเจ้านายที่กล่าวพระนามมาผนวชแล้ว ทรงสถาปนาตนเองเป็น
สมเด็จพระนารายณ์รามาริบัติไปครองเมือง แต่อยู่มาได้เพียง ๔ ปีก็ถึงพิราลัย

๒๓๓๘ สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสีหนาท ทรงผนวช ๗ วัน

๒๓๔๓ พระราชพิธีอาพาธพินาศ อันเป็นเรื่องพยายามจะต่อสู้โรคระบาดตาม
ความคิดในสมัยนั้น เป็นการที่ทรงห่วงใยในสวัสดิภาพของพลเมือง^{๐*}

๒๓๔๔ ได้พระเศวตถกฤษฏ์ อันถือกันว่าเป็นสวัสดิมงคลแก่พระองค์และบ้านเมือง มี
การรับและสมโภชตามแบบแผนราชประเพณี พระราชทานนามว่า “พระเทพกฤษฏ์”

๒๓๔๖ ทรงสถาปนาพระยาภาววิไล เจ้าเมืองเชียงใหม่ซึ่งมีความชอบราชการสงคราม
ต่อต้านพม่าเข้มแข็ง ให้เป็น พระบรมราชาธิบดี ศรีสุริยวงศ ตำแหน่งเจ้าประเทศราช
ในศกนี้สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสีหนาทสวรรคต มีงานพระศพในปีต่อมาเป็น
งานใหญ่ตามพระราชอิสริยยศแห่งสมเด็จพระมหาอุปราช

๒๓๔๗ โปรดเกล้าฯให้ชำระกฎหมายดังกล่าวมาแล้ว ในปีนี้ทรงตั้งเจ้าอนุวงศ์แห่ง
นครเวียงจันทน์เป็นผู้ครองต่อไป

๒๓๔๘ ทรงตั้งน้องเจ้านท์ โอรสพระเจ้ากรุงกัมพูชาพระองค์ก่อน (สมเด็จพระ
นารายณ์รามาริบัติ) ซึ่งมีชันษาได้ ๑๓ แล้ว ให้เป็นพระเจ้าประเทศราช ทรงพระนามว่า “สมเด็จพระ
พระอุทัยราชาธิราช” ให้ครองบ้านเมือง มีข้าราชการเขมรเก่าอยู่ช่วยเหลือ อนึ่ง ในปีนี้

^{๐๐} พระราชกำหนดข้อ ๔๐ ในประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ ๑ ฉบับมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
การเมือง เล่ม ๓ หน้า ๘๔๕.

^{๐๐} ประกาศพระราชพิธี เล่ม ๒ โรงพิมพ์ไทย พ.ศ. ๒๔๕๐ หน้า ๑๐.

^{๐๐} ไม่มีประกาศ แต่หนังสือ “พระราชวิจารณ์” ซึ่งเขียนในสมัยนั้น (โรงพิมพ์พระจันทร์ ๒๔๘๒)
เล่ามาฟัง แต่หน้า ๒๓๙ เป็นต้นไป.

^{๐*} ลัทธิธรรมนิยมภาค ๘ (โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร ๒๔๖๓) หน้า ๘.

พระราชทานอุปราชภิเษกแก่สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร เป็นกรมพระราชวังบวร

๒๓๕๐ ทรงทำพิธีจักรพรรดิราชาธิราช ซึ่งไม่ปรากฏว่าได้ทำอีกตลอดประวัติกรุงเทพฯ ว่าเป็นพิธีสะเดาะพระเคราะห์ ตามแบบกรุงศรีอยุธยาครั้งสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ^{๐๘}

ศก ๒๓๕๐ มีเทศน์มหาชาติ ตรัสบอกบุญเจ้านาย ข้าราชการผู้ใหญ่ทำกระเจดีย์ไทยทานถวายพระเทศน์ มีประกาศพอจะคัดความมาแสดงลักษณะพระราชพิธีดังนี้

“สมเด็จพระบรมมหาราชธิราช ... ทรงพระราชจินดาไมยญาณจะทรงพระราชอุทิศอัครมหาบุษยารามิตรวิจิตรอัครรรย์ แก่พระมหาเวสสันดรชาดก อันเป็นอัครมหาชาดกเบื่องปลายใกล้พระบรมราชภิเษกสมโพธิญาณ จึงมีพระราชบริหารดำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งสมเด็จพระอัคราโสรสแลสมเด็จพระอัครราชันดดาพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งปวงให้แจกรับปันซึ่งกันพระมหาชาติ... (ตอนนี้จะว่า พระองค์ได้ผู้ใดรับเป็นเจ้าของกัณฑ์ใด) ... พระองค์ที่เป็นทานาธิปไตยมีอารมณ์ผ่องใสในพระรากุลศรัทธาให้อลังการประดับขจิตรบรรจงต่าง ๆ กัน... ” แล้วบรรยายกระเจดีย์ที่สร้างขึ้นนี้มีความตอนต่อไปว่า “ฝ่ายชนหญิงชายชาติทหารภทวาริกามาดูกระเจดีย์ลาดไหลหลามไป ยกซึ่งกรวิทาไหว้ชมพระทานบารมีอวยวจิเรญ์เสียงซ้องสาธุการอนุโมทนา ที่ชนดูมาเฝ้ากล่าวแต่เบื่องบรรพบุราณมิได้มีมาดังนี้...”

ศก ๒๓๕๑ ชักพระศรีสากยมุณีจากสุโขทัยมาประดิษฐานที่ซึ่งจะสร้างเป็นพระวิหารหลวงวัดสุทัศน์ ในหนังสือพระราชวิจารณ์กล่าวว่า “ประชวรอยู่แล้วแต่ทรงพระอุสาหะ...เสด็จพระราชดำเนินตามกระบวนแห่พระ หาทรงฉลองพระบาทไม่ จนถึงพลับพลาเสด็จขึ้นเชลลาดเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตริย์รับพระองค์ไว้...” เมื่อเสร็จพิธีเสด็จกลับออกพระโอษฐ์ว่า “เป็นที่สุดได้ยกพระขึ้นถึงที่ สิ้นธุระเท่านั้นแล้ว”^{๐๙}

ถ้าจะเรียกว่าตอนนี้เป็นคราวพระเคราะห์ร้ายของพระพุทธยอดฟ้าก็ได้ แต่ความจริงเจ้านายและข้าราชการซึ่งมีพระชนษารุ่นราวคราวเดียวกับพระองค์ ก็ทรงพระชราหรือแก่ลงตาม ๆ กัน จึงสิ้นพระชนม์ลงในเวลาใกล้ ๆ กันในช่วงนี้ เช่น กรมพระราชวังบวร และสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอทั้งสองพระองค์ กรมพระราชวังหลังและเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ และเจ้าพระยาพระคลัง (หน) เจ้าพระยารัตนาพิพิธ (สน) เจ้าพระยามหาเสนา (บุนนาค) นอกจากนั้นยังมีพระราชธิดาเจ้าฟ้ากรมหลวงศรีสุนทรเทพ ซึ่งเป็นพระธิดาที่ทรงพระสิเนหาอย่างยิ่ง ถึงออกพระโอษฐ์ว่าสิ้นลูกคนนี้เสียแล้ว พระเนตรมีดพระกรรมดิ่งสืต้าน^{๐๙} ในงานพระราชทานเพลิงทรงแสดงพระอาลัยถึงกับทรงพระภูษาขาวไว้ทุกข์พระราชทานเป็นพิเศษ พระองค์ก็ประชวรชุลลงทุกที ว่าในปีนี้เสด็จออกบรรทมเป็นประธานในการแจกเบี้ยหวัด ซึ่งเคยเสด็จออกมิได้ขาด

^{๐๘} ลัทธิธรรมเนียมภาค ๘ (โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๓), หน้า ๑.

^{๐๙} พระราชวิจารณ์ (โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๘๒), หน้า ๓๐.

^{๐๙} พระราชวิจารณ์, หน้า ๒๙.

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ มีพระราชดำริพระองค์หนึ่งด้วยจิตของเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต ซึ่งชนนี้สิ้นชนม์ไปแล้วเมื่อพระชนษาได้ ๕ ขวบ พลัดตกน้ำลงไปที่ตำหนักแพ ในขณะที่เสด็จลอยประทีป จึงมีพระราชหฤทัยสงสาร ทรงพระกรุณาโปรดสถาปนาขึ้นเป็นเจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี ลุคักราชนี้ พระชนม์สมควรโสกันต์ได้ โปรดให้ทำพิธีใหญ่ตามแบบอย่างที่ว่าเจ้าฟ้าพิณหวดีพระราชธิดาสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในพระบรมโกศแห่งกรุงศรีอยุธยาตรัสไว้ มีแห่ออกจากข้างในทางประตูราชสำราญ (หน้ากระทรวงกลาโหมปัจจุบัน) เวียนไปเข้าประตูวิเศษชัยศรี พิมานชัยศรี ขึ้นทรงสดับพระพุทธรูปที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ๓ คืบ รุ่งขึ้นถวายอาหารพระที่สวดตามแบบ ถึงวันลำดับสี่แห่เสด็จมาพระมหาปราสาทอย่างวันก่อน โสกันต์แล้วทรงพระเสด็จไปขึ้นเขาไกรลาสทรง เจ้าฟ้ากรมขุนอิศราธิราชรักษพระราชภาคินัย ทรงพระชฎาเดินหน้าหน้าพระอิศวรรับพระกรขึ้นไปบนยอดเขา ประทานพรแล้วเสด็จลงมาส่งถึงพระยานมาศ แห่เวียนเขาไกรลาส ๓ รอบ แล้วแห่ออกจากพระบรมมหาราชวังมาเข้าประตูราชสำราญ ปายลงมีการสมโภชเป็นเวลาสามวัน

ถึงปีมะเส็ง ๒๓๕๒ มีงานใหญ่อีกครั้งหนึ่ง โปรดให้สมโภชพระแก้วมรกตในเดือนหก มีสวดมนต์เลี้ยงพระ ๓ วัน พระที่เข้างานสวดมนต์ ๓ วันรวม ๒,๐๐๐ รูป ฉะนั้นในพระอุโบสถ ๓๐ นอกนั้นที่หอพระมนเทียรธรรมและพระระเบียง สำหรับเลี้ยงพระเป็นของหลวง ๑,๐๐๐ ของพระราชวังสวนกุหลาบ และข้าราชการอีก ๑,๐๐๐ ถ้าหากอ่านหมายรับสั่งในงานนี้ ^{๑๓} เราจะรู้เป็นอย่างดีว่าไทยเราในสมัยนั้นนิยมกินอาหารอย่างไร และจะรู้ได้ด้วยว่าเจ้านายข้าราชการที่เป็นงานเป็นการถึงมีพระราชดำรัสชวนให้หาสำหรับมาโดยเสด็จงานพระราชกุศลนี้คือใครบ้าง ว่านอกจากพิธีสงฆ์ยังได้มีศาลาอาหารเลี้ยงราษฎร สุดแต่ใครจะอยากกิน และมีต้นกล้วยพฤษ ๘ ต้นโปรยทาน พระเจ้าอยู่หัวทรงโปรยดอกไม้เงินทอง และมีละครตลอดสามวัน รวมใจความว่าชนบทรบเร่เยี่ยงราษฎรประเพณีของราชสำนักไทยในปัจจุบัน ได้เกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๑ โดยอาศัยหลักกรุงศรีอยุธยาโดยมาก ต่อแต่นั้นมาได้มีการแก้ไขเพิ่มเติมบ้าง โดยเฉพาะในรัชกาลที่สี่ รัชกาลที่ห้า รัชกาลที่หก เพราะเป็นสมัยที่วัฒนธรรมเบี่ยงตะวันตกได้แพร่หลายเข้ามา ส่วนที่ดีที่ที่เหมาะสมก็ได้อนุโลมตามเท่าที่ควรจะทำให้โดยมิให้เสียรูปทรงของวัฒนธรรมเดิมของเรา

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเริ่มประจวบเสาะแส้มากว่าปี ถึงวัน ๕ ๖ ๗ คำ ก็เสด็จสวรรคต การพระบรมศพไม่ต้องตั้งระเบียบใหม่เพราะมีเจ้านายชั้นสูงสิ้นพระชนม์โดยลำดับมาในปีหลัง ๆ นี้ หลายพระองค์ ธรรมเนียมพระศพลงรูปแล้ว เพียงแต่ถวายพระเกียรติยศเพิ่มฐานะ

๒) การศาสนา

สิ่งแรกที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงแก้ไขเมื่อได้รับราชสมบัติก็คือ การศาสนา ซึ่งทรุดโทรมลงเพราะเสียกรุงและขาดพระบรมราชูปถัมภ์ของพระมหา

^{๑๓} พระราชวิจารณ์ (โรงพิมพ์พระจันทร์ พ.ศ. ๒๔๘๒) หน้า ๓๐๔-๑๒๔.

กษัตริย์ จริ่งอยู่ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี พระองค์ได้ทรงพยายามฟื้นฟูการพระศาสนา มากอยู่ แต่การฟื้นฟูของพระองค์นั้นทรงทำไปอย่างแปลก ๆ ตามความนิยมของสมัยและสังคมที่ เชื่อถือไสยศาสตร์เป็นข้อใหญ่ ฉะนั้นเพื่อชำระคณะสงฆ์ให้บริสุทธิ์แทนที่จะกวาดล้างให้ตั้งอยู่ใน ความประพฤติและวินัยที่เข้มงวด พระองค์โปรดให้มีการพิสูจน์ความบริสุทธิ์ของพระสงฆ์ด้วย การดำน้ำหน ในที่สุดทรงสำคัญว่าพระองค์เป็นผู้วิเศษบรรลุมรรคผล จึงให้พระสงฆ์ถวายบังคม ฐานเป็นอริยบุคคล พระที่สอพลอก็ทำตาม พระที่เคร่งครัดในวินัยบัญญัติไม่ทำตาม ก็ถูกถอด หรือลงพระราชอาญาเพราะพระสติพินเพื่อน จนแม้แต่ชาวต่างประเทศยังได้บันทึกความข้อนี้ไว้ในจดหมายที่เขามิไปมาถึงกัน^{๐๐}

ทำสังคายนาชำระพระไตรปิฎก

การชำระพระศาสนาของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น ทรงเริ่มต้นด้วย ให้ทำสังคายนาชำระพระไตรปิฎกด้วยทุนรอนที่โปรดเกล้าฯ ให้จ่ายจากพระราชทรัพย์ส่วน พระองค์ แต่ต่อมาความปรากฏว่าพระไตรปิฎกฉบับนี้ได้ชำระจากคัมภีร์ที่ไม่ถูกต้อง มีความ ผิดเพี้ยนอยู่เป็นอันมาก จึงโปรดเกล้าฯ ให้ทำการชำระใหม่ในปีกอก พ.ศ. ๒๓๓๑ อันเป็นปีที่หก ในรัชกาล และเป็นเวลาที่เพิ่งว่างงานทัพศึก ซึ่งการทำสังคายนาพระไตรปิฎกได้กล่าวไว้โดย ละเอียดแล้วในภาคพระราชประวัติรัชกาลที่ ๑ จึงไม่ยกมากล่าวซ้ำในที่นี้อีก

พระไตรปิฎกรัชกาลที่ ๑ นี้ได้เป็นแม่ฉบับสำหรับตรวจสอบต่อมาในการพิมพ์เป็น อักษรไทยเมื่อรัชกาลที่ห้า ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชศรัทธา บริจาคพระราชทรัพย์พิมพ์ขึ้นเป็นสมุด และต่อมาพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรง บริจาคนำอีกในการพิมพ์สนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชในคราวถวายพระเพลิง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ เป็นหนังสือยกแปดประมาณเล่มละ ๕๐๐ หน้า รวม ๔๕ เล่ม และในการพิมพ์ ครั้งนี้ก็ดี ในรัชกาลที่ห้าก็ดี พระเถรานุเถระได้ช่วยกันสอบทานและเทียบเคียงกับพระไตรปิฎก บรรดาที่มีในนานาประเทศนอกเมืองไทย เช่นในประเทศลังกาและพม่า กับฉบับที่มีการสอบ เทียบไว้โดยหลักอันรอบคอบในประเทศอังกฤษของสมาคมบาลีปกรณ์แห่งกรุงลอนดอน

ในประกาศที่พระพิมพ์ธรรมอ่านในพระอุโบสถวัดนิพพานาราม เมื่อวันเริ่มสังคายนา นั้น ความข้างท้ายกล่าวชักชวนความช่วยเหลือจาก “เทพเจ้าทั้งปวง...และท่านผู้เป็นสัมมาทิฐิ ไตรปิฎกธราจารย์...อันเป็นครูรู้พุทธาธิบายแต่ก่อนนั้น จงเห็นแก่พระพุทธานุภาพ มาช่วยอาตม ภาพทั้งปวงผู้เป็นศิษย์ให้มีสติปัญญา บันดาลให้เห็นคลองต้องตามพระไตรปิฎกให้บริบูรณ์ไว้จะ ได้เป็นที่พึงแก่เทพามนุษย์ทั้งปวง..” ประกาศนี้แสดงความหวังใหญ่ของท่านผู้ใหญ่ในความถาวร ของพระพุทธานุภาพซึ่งเป็นมติฝ่ายสงฆ์ ถ้าได้ค้นคว้าดูต่อไปเราจะเห็นได้ว่าทางฝ่ายบ้านเมืองก็ ห่วงเรื่องนี้อยู่มากดุจกัน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อได้ทรงประดิษฐาน

^{๐๐} ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๓๙ (โรงพิมพ์ศรีหงส์ ๒๔๗๐) หน้า ๑๒๙, ๑๓๖.

พระไตรปิฎกไว้ในฐานที่มั่นคงด้วยการสังคายนาครั้งนี้แล้ว หาได้ทรงนิ่งนอนพระราชหฤทัยไม่ ทรงดำเนินการหลายอย่างเพื่อให้พุทธบริษัททั้งคฤหัสถ์บรรพชิตประพฤติกัลป์พระบรมพุทโธวาทพระราชทานความสนับสนุนแก่คณะสงฆ์ในอันที่จะรักษาระเบียบพระวินัยให้บริสุทธิ์ ดังจะขอยกตัวอย่างแห่งพระราชกรณียกิจที่ทรงปฏิบัติในทางสนับสนุนพุทธศาสนาไว้บ้างในที่นี้ดังต่อไปนี้

ทรงสนับสนุนสมณปฏิบัติ

ในปีแรกแห่งรัชกาล (เสวยราชย์ได้เพียง ๕ เดือน) ทรงออก “กฎหมายพระสงฆ์” ฉบับ ๑ กฎหมายชนิดนี้ไม่ปรากฏว่าได้เคยออกในเวลาใดนอกจากในต้นรัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงเทพฯ นี้ จึงขอคัดมาไว้ให้เห็นรูปร่างพอเป็นสังเขป —

“กฎให้ไว้แก่ข้าทูลอองทุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายทหาร พลเรือนฝ่ายหน้าฝ่ายใน ขอเฝ้าจำวต่างกรม ๆ พระราชวังบรรสถานมงคลผู้รักษาเมืองผู้รั้งกรมการ แลสังกะสีธรรมการ ราชอาณณะ พระสงฆ์เจ้าอธิการอนุจร ฝ่ายคันถธุระวิปัสสนาธุระอริยวาสีคามวาสี นอกกรุงใน กรุงเทพมหานครศรีอยุธยาแลหัวเมืองเอกเมืองโทเมืองตรีเมืองจัตวาตะวันตกตะวันออกปากใต้ ฝ่ายเหนือจงทั่ว

จึงพระบาทสมเด็จพระบรมนาถบพิตรพระพุทธานุเจ้าอยู่หัว ทุกวันนี้มีพระราชประนิทาน ปรารถนาพระโพธิญาณสัพพัญญูประกอบด้วยพระมหากรุณาญาณ หากตักเตือนพระทัยเพนทำ มะดา กรรณจะให้เป็นประโยชน์แก่สัตว์โลกทั้งปวง...เสด็จออก ณ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท โดยบุรพาภิรมย์พร้อมด้วยอัครมหามนตรีกระวีชาติราชปโรหิตาโหรราชบัณฑิตยเฝ้าพระบาท บงกชมาศ ทรงพระราชวิจารณ์ญาณรำพึงถึงพระปริยัตตศาสนา พระไตรปิฎกนี้เป็นต้นประณีต มักผลให้ได้โลกียสมบัติโลกุตระสมบัติเพราะพระไตรปิฎก จึงมีพระราชโองการมาณะพระบันฑูล สุธสิงหนาทดำรัสว่า

โดยดำแต่ให้มีพระธรรมเทศนาแลสำแดงพระธรรมเทศนาให้ธรรมเพนทานนั้น มีผล ประเสริฐกว่าสรรพทานทั้งปวง ชื่อว่าให้พระนิพานเพนทาน จนสมเด็จพระอัมรินทรราชาได้ทรงฟัง แจ้งว่า ผลานิสงเพนอันมากกว่าทูลขอพรไว้ ให้พระพุทธร่องคมีพระพุทธรูฏีกาตรัสสั่งเพนพุทธ บัญญัติไว้ให้ผู้สำแดงแลผู้มีพระธรรมเทศนาเพนธรรมทานนั้น อุทิศผลไปถึงสมเด็จพระอัมรินทรราชา เจ้า อนึ่งแม้ว่าผู้มีอิทธิฤทธิ์จะกระทำพื้นสกลสมมุทวิปให้ราบเสมอดั่งนากลองไชยเกริแล้ว แล นิมนต์พระอรหันต์เจ้านั่งแถวหนึ่ง พระอนาคาแถวหนึ่ง พระสักกิชาคาแถวหนึ่ง พระโสดาแถวหนึ่ง มีองค์พระพุทธานุเจ้าเพนประธาน แน่นไปในสกลสมมุทวิป แลถวายจัดปัดจัยทานทั้งสี่ มีจีวรเนื้ออัน ละเอียดดุจตั้งยอดตองอันอ่อนนนั้นก็ดี ผลานิสงก็มีได้เสมอเท่าให้มีธรรมเพนทานครั้งหนึ่ง เหตุ ฉะนี้จึงทรงพระกรุณาแสวงหาอุบายที่จะให้สมณพราหมณเสนาบดีประชาราษฎรทั้งปวง ให้ได้ สมบัติทั้งสามประการ พ้นจากจตุราบายทุกข์และสงสารโภย จึงทรงพระอนุเคราะห์ให้ข้าทูลออง ทุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยสมาทานพระไตรสารนาคมศีลห้า ศีลแปดศีลสิบในสำนักพระสงฆ์ทุกวัน

ทุกเพลาเปนปติปติบุชามหากุศลวิเศษประเสริฐกว่าอามิสยบูชาจตุปัจจัยทาน แม้จะถวายทานให้มากกราบทั่วถึงพรหมโลกก็ได้เสมอเท่าพระราชกุศลปติปติบูชา...”

“กฎหมาย” อันนี้ได้คัต์มาลงไว้ในที่นี้เกือบจะเต็มความเพื่อจะได้เห็นตัวอย่างแห่งการเขียนหนังสือในสมัยนั้นด้วย สรุปความได้ว่า มีพระราชกระแสให้นิยมการฟังธรรมยิ่งกว่าทำอามิสทาน เท่านั้น แต่ยังมีความต่อไปที่น่าจะสำคัญอีกเป็นความรู้ทางสังคมวิทยา

“แลทุกวันนี้อนาประชาราษฎรทั้งปวงลงบาง ให้มีพระมหาเวศสันดรชาดกนี้ มิได้มีความสังเวทเลื่อมใสเป็นธรรมการะ พังเอาแต่ถ้อยคำตลกขบถของอันหาผลประโยชน์มิได้ พระสงฆ์ผู้สำแดงนั้นบางจำพวกมิได้เล่าเรียนพระไตรปิฎก ได้แต่นื้อความแปลร้อย เป็นกาพย์กลอน แล้วก็มาสำแดงถ้อยคำตลกขบถของหยาบช้ำ เหนแต่ลามกการเลียงชีวิต มิได้คิดที่จะรำเรียนสืบไป ทำให้พระศาสนาพินเพื่อนเสื่อมสูญ ชวนกันประมาทในพระธรรมเทศนา...ทรงพระกรุณาตรัสเหนือเกล้าเหนือกระหม่อมสั่งว่า ให้สมเด็จพระสังฆราช พระราชาคณะพระสงฆ์ฝ่ายปริยัตินักปราชราชบัณฑิตยให้พิจารณาคณดูพระไตรปิฎกนั้นก็พบเห็นบทว่า ผู้สำแดงแลผู้ฟังธรรมอันประมาทกล่าวถ้อยคำตลกขบถของ เอาธรรมนั้นมากกล่าวเป็นอธรรม โทษนั้นเป็นครูโทษอันใหญ่หลวงโดยอันต่ำไปแต่จะสำแดงธรรมด้วยเสียงอันเป็นเสียงขบนั้นก็เป็นโทษ แลเอาธรรมมาผูกเป็นกาพย์กลอนพิจิตรด้วยอักขระเป็นเพลงขบนั้นก็มีควร เหตุฉะนั้นจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า...สั่งว่า

แต่นี้สืบไปเมื่อหน้า ให้พระสงฆ์ผู้สำแดงพระธรรมเทศนา แลราษฎรผู้จะฟังพระมหาชาติชาดกนั้นสำแดงแลฟังแต่ตามวาระพระบาลีแลอรรถกถาฎีกาให้บริบูรณ์ด้วยผลอันสงนั้น ...

แลให้พระภิกษุสงฆ์เถรเถรฝ่ายคันถธุระวิปัสสนาธุระแลอนาประชาราษฎรทั้งปวงประพฤติตามพระราชกำหนดกฎหมายนี้ จงทุกประการ ถ้าพระสงฆ์เถรเถรและอนาประชาราษฎรผู้ใดมิได้ประพฤติตามพระราชกำหนดกฎหมายนี้ จะเอาตัวผู้มิได้กระทำตามกฎแลญาติโยมพระสงฆ์เถรเถรรูปนั้นเป็นโทษตามโทษานุโทษ”

พึงสังเกตว่าในปีถัดมายังทรงตรากฎเพิ่มเติมในเรื่องลักษณะปฏิบัติทางศาสนานี้อีกตั้งจะได้สรุปความต่อไปนี้

กฎที่ ๒ (วัน ๒ ๖ ค่ำ) สมเด็จพระวัดบางหว้าใหญ่รับเข้าของเงินทองอี่เพ็งไว้เป็นอันมาก ครั้นอี่เพ็งเป็นโทษทางบ้านเมือง จะต้องถูกริบทรัพย์ ก็ช่วยกันปกปิดไว้ จึงให้ห้ามมิให้สงฆ์รับฝากทรัพย์สมบัติ หรือพัวพันกับเรื่องทรัพย์ของฆราวาส

กฎที่ ๓ (วัน ๕ ๖ ค่ำ) ประการเหตุที่พระภิกษุอลัชชีมีมหาดาเป็นต้น คิดกบฏต่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี จึงทรงสั่งว่าต่อไปให้เจ้าสำนักมีบัญญัติภิกษุที่อยู่ได้บังคับบัญชาและมีหนังสือประจำตัว

กฎที่ ๔ (วัน ๑ ๖ ค่ำ) ให้ราชาคณะอธิการทำบัญชีทางว่าสำหรับผู้อยู่ในบังคับบัญชาส่งส่งฆาริณำขึ้นทูลเกล้าฯถวาย

เงินไว้กับตัวผิดชาตฐปรชตศีล ให้ทำโทษด้วยการไปแผ้วถางวัดให้เตียน พระเถระที่หย่อนในวัตรปฏิบัติ หรือไม่ระวังมารยาทในเวลาออกนอกวัด ให้สั่งสอน ให้วางตัวให้เป็นสมณสาธูป ให้มีระเบียบลงโบสถ์ทุกวันเพื่อบุญและอธิการนิยธรรม พระที่ผิดถึงอุกฤษฏโทษเป็นปาราชิกต้องบังคับให้สึกจากสมณเพศ ห้ามพวกชีมีให้เข้าไปอยู่ในวัดอย่างเด็ดขาด ให้มูลนายบิดามารดาของหญิงทั้งปวงหมั่นตรวจตราว่ากล่าวหญิงที่อยู่ในปกครองของตน มิให้ไปคบรักใคร่กับพระเถระในวัด ผู้ใดละเมิดมีผิดทั้งเฉพาะตัว ทั้งผิดถึงผู้ปกครองบิดามารดาด้วย ๐๐

การเสาะแสวงผู้ประพฤติชั่วในศาสนาถึงที่สุด เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๓๔๔ ซึ่งปรากฏตามกฎพระสงฆ์ ฉบับที่ ๑๐ (วัน ๓๙ ๗ คำ) อันเป็นฉบับสุดท้ายที่ทรงตราขึ้นไว้ จะได้คัดความบางตอนมาลงในที่นี้ดังต่อไปนี้

“สมเด็จพระนารายณ์มหาราชพุทธเจ้าอยู่หัว ... ตั้งพระทัยทรงพระราชศรัทธาจะทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้บริบูรณ์ไปด้วยรัศมีแก้วทั้งสาม กล่าวคือ พระพุทธรัตน พระธรรมรัตน พระสงฆรัตน ให้เป็นเนืองนิตย์อันประเสริฐแก่สัพพรหมทั้งปวง บัดนี้พระสงฆ์อันนับเข้าในพระพุทธชินโรตมได้มีหิริโอตตัปปะ คบหากันทำอุลามกเป็นอละชียภิกษุ คือเสพสุรายาเมาน้ำ ตานซ่มแลฉนโภชนาหารของกัตของเคี้ยวเพลอาพาต แลในราตรีก็มีบ้าง ลงเหล่าเอาผ้าพาดบาตรเหล็กไปขายแลกเล่าเล่นเบี้ยเสีย มิได้ครองไตรจีวร กระทำจอมปลอมเหมือนสามเณร ไม่ได้ปลงผมโกนหนึ่งข้างสองโกนบ้าง เทียวกลางวันกลางคืน ดูโขนหนังหุ่นลคอนเบียดเสียดอุบาสก สีกา พุดจาตะหลกคะนองเฮฮาหยาบซ้าธารุณ บางเหล่าเห็นชายเด็กลูกข้าราชการอนาปะชา ราษฎรรูปร่างหมดหน้า ก็พุดจาเกลี้ยกล่อมชักชวนไปไว้แล้วกอดจูบหลับนอนเคล้าคลึง ไปไหนเอาไปด้วย แต่งตัวเด็กโออวดปะกวดกัน เรียกว่าลูกสาวดี ลูกสุดใจ ศรียตราณิงรัตยานัต ก็มีบ้าง ช่วงชิงกันชิงหาพยายบาทจนเกิดวิวาทตีรันกันตายด้วยไม้กะบองชั้น พิจารณาได้ตัวมารับเป็นสัจได้ไม้กะบองชั้นเป็นหลายอัน บางพวกเห็นสลุปกำปั่น เห็นสำเภาจีนเข้ามา ก็ขึ้นเที่ยวบนสำเภาซุกซ่อนซื้อหาของเล่นปนละวล จินจามฝารังให้เตียรถินครนดูหมิ่นก็มีบ้าง ลงพวกก็เที่ยวซื้อผ้าแพรพรรณในพ่วงแพแลร้านแขกจีน เอาไปเย็บย้อมเป็นผ้าภาคผ้าจิรวผ้าสบงผ้าสไบ ผ้ากราบพระผ้ารัดคอดผ้าอังสะ กระทำเป็นศรีเสดศรีขมกุ่มงูครองให้ต้องอาบัติเปนมหานิดสักคีย์ทุกครั้ง ลงพวกก็นุ่งแดงหมแดง ลงพวกก็นุ่งหมเปนแต่ศรีกรำกรุ่นอำปริงคาคัดรัดคดบ้างไม่คาคัดรัดคดบ้าง คลุมศีศะสบบุหรี ดอกไม้ห้อยหูเตียรกริตกรายตามกันดูจมะรวาวะ ลงจำพวกขึ้นพระพุทธรูปบาทเดินทางคาคะตุตโภกประเจียดถือดาบกระบี่กฤษดูจพวกโจร ถึงพระพุทธรูปบาทแล้วคุมกันเปนพวก ๆ กลางวันเข้าถ้ำร้องลคอนลำน้าหยอกสีกา กลางคืนก็คลุมศีศะตามกันตีวงร้องปรบไ้เกดูจมะรวาวะ ลงจำพวกเปนนักสวดสัประุช หายกนิมนต์สวดพระมาโลย ไม่สวดต้องตามเนื้อความพระบาฬี ต้องเปนลำน้าแขกจีนญวนมอญฝารัง แล้วฉนษาคุเบี่ยงแกงบวดเมี่ยงซ่ม

๐๐ ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ ๑ ฉบับมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์การเมือง เล่ม ๑ หน้า ๑.

เมียงไปกล้วยอ้อยก็มีบ้าง และซึ่งพระสงฆสามเณรกระทำจุลาจลเปนมหาโจรปล้นพระศาสนาตั้งนี้ เพราะพระสงฆราชาคณะถาหรณกรมเจ้าอธิการละเมินเสีย มิได้ดูแลกำชับห้ามปราม

“บัดนี้ให้พระราชคณะถาหรณกรมสังกะริยธรรมการ ราชบัณฑิตพร้อมกันชำระพระสงฆซึ่งเปนนละชียภิกษุ พิจารณารับเปนสัจ ให้พระราชทานผ้าขาวสีกออกเสียจากพระศาสนา เปนคนร่อยฉู้สับแปดศกแซนเปนไพร่หลวงใช้ราชการที่หนัก หวังมิให้ดูเยี่ยงอย่างกัน”^{๐๐}

ทรงกวตขันศีลธรรมข้าราชการและพลเมือง

นอกจาก “กฎหมายพระสงฆ” ซึ่งมุ่งจะกวตขันให้พระเณรมีศีลวัตรอันดีงามแล้ว ยังได้ทรงพยายามกวตขันฝ่ายข้าราชการและพลเมือง ให้บำเพ็ญตนเป็นพุทธศาสนิกที่ดีอีกเป็นอเนกปริยาย ดังจะเห็นได้จาก “พระราชกำหนดที่จะนำมาอ้างต่อไปนี้ ๒ ฉบับ—

“ด้วยสมเด็จพระนารถบรมพิตรพระพุทธิเจ้าอยู่หัว ... ดำรัสเหนือเกล้าฯสั่งว่า บันดาเสวกามาตราขบรพสัตัวฝ่ายหน้าและท้าวนางชะแม่พระสนมกำนันทนายเรือนจำไซลอน แลข้าหลวงกรมพระราชวังบวรฯ ข้าเจ้าต่างกรมแลหากรมมิได้ ผู้รักษาเมืองกรมการทั้งปวง ให้ตั้งตำรงจิตรอยู่ในคติธรรมทั้งสี่แลรักษาศีลสังนั้นให้บริสุทธิ์ ก็จะเป็นที่ตั้งแห่งกองการกุศลทั้งปวง ก็จะมีบังเกิดศุขประโยชน์ในอิทธโลกยแลบรมโลกย แลมาบัดนี้คบกันเล่น เบี้ยบ่อนเปนพาลทุจริต มิได้เกรงบาปลอยบาปทุกขโทษในปัจจุบันก็มี ครั้นสิ้นชีวิตไปแล้วก็จะไปทนทุกข์เวทนาอยู่ในนรกนั้นช้านาน ประการหนึ่งแต่ก่อนก็มีพระราชกำหนดห้ามไว้ว่า ถ้าผู้ใดเสพสุราเหล้าเบี้ยบ่อนให้ลงพระราชอาญาเขียนสามยก ถอดออกเสียจากราชการเอาตัวเปนไพร่ ฝ่ายข้าทูลลอองฯคนเก่าก็มีฟังพระราชกำหนดพระราชกำหนดห้าม ข้าราชการคนใหม่ยังมีได้แจ้ง จึงทรงพระกรุณาตรัสสั่งว่า

ตั้งแต่นั้นสืบไปเมื่อหน้า ถ้าผู้ใดยังเสพสุราเหล้าเบี้ยบ่อนแต่งกำในสถานที่แห่งใด ๆ ก็ดี มีผู้ฟ้องร้องว่ากล่าวพิจารณาเปนสัจ จะให้ลงพระราชอาญาเขียนสามยก เพิ่มโทษเข้าอีก จะสักกักตัวไว้ที่หน้าผาก ฝ่ายนายบ่อนหัวเบี้ยไทยจีนเปนใจให้เข้าเหล้าแลทอดรอง จะเอาตัวนายบ่อนหัวเบี้ยลงพระราชอาญาเขียน ๓๐ ที่ ตามโทษานุโทษ” (วัน ๒ ๙ ค่ำ ๒๓๒๕)^{๐๐}

อีกฉบับหนึ่งนำรู้ในทางนี้เหมือนกัน กล่าวว่

“ด้วยพระบาทสมเด็จพระพุทธิเจ้าอยู่หัว ทุกวันนี้ทรงพระมหากรุณาทำนุบำรุงสัตว์โลกทั้งปวงให้ตั้งอยู่ในศีลสุจริต แลพระวรพุทธศาสนาวัตนารุ่งเรืองสืบไป แลทรงพระราชศัทธาปัติสังฆรณด้วยพระหัตถ์บ้าง ให้ข้าทูลลอองทูลีพระบาทผู้ใหญ่น้อยไปปัติสังฆรณพระพุทธรูปพระสฎูปพระเจติยัตถวาอารามบ้าง ลงรักปิดทองรุ่งเรืองให้เป็นที่ไหว้บูชาแก่เทพามนุษทั้งปวงเปนอันมาก เพื่อจะให้เปนอุปันิไสยปะจัยแก่พระพุทธรูปมัตเตกภูมิรหัตถภูมิ พันจากสงสารจตุรบาบย อาราม

^{๐๐} กฎหมายพระสงฆ ๑๐ ใน ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ ๑ เล่ม ๓ หน้า ๕๑.

^{๐๐} พระราชกำหนด ๒ ใน ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ ๑ เล่ม ๓ หน้า ๓๑๕.

เจดียสถานทั้งปวงรุ่งเรืองกว่าแต่ก่อน ฝ่ายลูกขุน ณ ศาลาพร้อมกันกราบทูลพระกรุณาว่า ทุกวันนี้ มีผู้ร้ายกระทำอันร้ายลอกทองพระทำลายพระพุทธรูปพระสถูปพระเจดีย์พระบตชุกชุมขึ้นเป็นอันมาก จึงมีพระราชโองการมานพระบันทูลดำหัดเห็นเกล้าสั่งว่า

.....

แต่นี้สืบไปให้กรมพระนครบาลแลเจ้าเมือง กรมการจัดแจงตรวจกระเวนตามอำเภอ คอยจับตัวผู้ร้ายซึ่งทำอันร้ายพระพุทธรูปพระสถูปพระเจดีย์จงได้ แลอารามใดไกลบ้านให้พัน นายบ้านจัดแจงลูกบ้านซึ่งใกล้อารามนั้นคอยจับกุมเอาตัวผู้ร้ายซึ่งทำอันร้าย ... เอาตัวมาส่งยัง กรมพระนครบาลแลเจ้าเมืองกรมการกระทำโทษตามพระอายุการ ผู้ร้ายจึงจะเขตหลาบ.....

ทรงปฏิบัติและศึกษาศีลธรรม

ส่วนพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงปฏิบัติกิจวัตรทางศาสนาด้วยการ ทรงศีลบำเพ็ญทานวิสาสะกับพระสงฆ์เป็นนิตย์ เวลาเช้าเสด็จออกทรงบาตรแล้วถวายภัตตาหาร เลี้ยงพระฉันแวร เวลาค่ำเสวยพระกระยาหารแล้วเสด็จออกทอ้งพระโรงทรงสดับพระธรรมเทศนา กัณฑ์หนึ่ง จึงปรากฏความเนื่อง ๆ ว่า เมื่อได้เสด็จออกถวายภัตตาหารแก่พระแล้วเสด็จขึ้น ยัง ได้ตรัสให้จางวางมหาดเล็กหรืออาลักษณ์ เชิญพระราชกระแสทรงสงสัยในปัญหาธรรมไปเผด็จ พระราชาคณะเปรียญเป็นทำนองพระราชปุจฉาให้ท่านแก้ถวายเนื่อง ๆ เช่นรายหนึ่งมีบันทึกไว้ ว่า

“... ผู้มีศรัทธาแต่ก่อนถวายส่วยสัถพัฒนานกรค่าที่เรียกสวนไร่นา อุทิศเป็นกัลปนาบุญชา ไว้เป็นของพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ สำหรับอารามใด ๆ ก็ดี บัดนี้พระพุทธรูป พระสถูปเจดีย์ วัดวาอารามทั้งปวงก็ยับเยินสาบสูญไปเป็นอันมาก แลพระธรรมพระสงฆ์ผู้รักษาพยาบาลก็หา มิได้ ยังแต่ค่าเรียกสวนไร่นาส่วยสัถพัฒนานกรนั้น ชอบจะเอาของนั้นไปกระทำประการใดจึงจะ สมควรหาโทษมิได้ ถ้าจะเอาทรัพย์สินของนั้นมาสร้างพระไตรปิฎก และทำการบูชาพระพุทธ บาทมหาเจดียฐานนั้น จะควรหรือสมควรประการใด ให้สมเด็จพระสังฆราชพระราชาคณะทั้งปวง วิชชนามาให้แจ้ง

พระสงฆ์ถวายวิสัชนาว่า ผลประโยชน์ของวัดที่ “เรียขมา” (ซึ่งน่าจะเข้าใจว่าท่านเพ่ง เล่งถึงวัดร้างทางกรุงเก่าซึ่งยับเยินไปมากในสมัยนั้น) จะเอาไปบำรุงต่างวัดก็ไม่ถูก แต่เมื่อไม่มี เจ้าของที่จะรับประโยชน์นั้น ๆ แล้ว หากวัดนั้น ๆ ยังมีพระพุทธรูปอยู่ควรอาณาลงมา ปฏิสังขรณ์ (พึงสังเกตคำว่า “ลงมา”) ถ้าพระพุทธรูปใหญ่โตนัก...ให้เอาทรัพย์สิน นั้นไปจำหน่าย เปนสัมภาระซื้อไม้ซื้อจากซึ่งจะเป็นร่มพื่อที่จะทำได้ หรือจะสร้างพระไตรปิฎก ก็ให้อุทิศเฉพาะไว้ สำหรับอารามนั้น”...^{๐๐}

^{๐๐} พระราชปุจฉา โรงพิมพ์ไทย สะพานยศเส ร.ศ. ๑๓๑ หน้า ๕๑.

พระราชปณิธานอีกข้อหนึ่ง แสดงว่าพระองค์มิได้ทรงถือเคร่งครัดในเรื่องปัญญาอันตรธาน ที่คนโบราณเชื่อกันนัก มีความว่า

“... สมเด็จพระพุทธเจ้ากำหนดพระพุทธศาสนาไว้ ๕๐๐๐ พระวัสสา แลเมื่อครบ ๕๐๐๐ พระวัสสา พระบรมธาตุเสด็จเข้าสู่พระนิพพาน ก็สิ้นกาลกำหนดพระศาสนาแล้ว แล พระพุทธรูปพระสถูปเจดีย์พระศรีมหาโพธิ์ แลพระเจดีย์ฐานอันใด ๆ ซึ่งยังปรากฏอยู่ (คนโบราณ ไม่กล่าวไว้เลยว่าจะยังปรากฏอยู่) มีผู้กระทำประทุษร้ายนั้นจะมีบาปจะมีโทษหรือหามิได้ ”

พระสงฆ์ทูลตอบว่า

“...เมื่อวันสิ้น ๕๐๐๐ พระวัสสา อันว่าพระพุทธรูปพระสถูปเจดีย์พระเจดีย์ฐานทั้งปวง นั้น ก็อันตรธานสาบสูญโดยอนุกรมลำดับกันไปตราบเท่าสิ้น ๕๐๐๐ พระวัสสา ถ้าเจดีย์ฐานอันใด ยังเหลืออยู่ ก็สิ้นพุทธรูปบัญญัติแล้ว เปนเจดีย์ฐานมีนอกพระพุทธบัญญัติ และเจดีย์ฐานอันเหลืออยู่นั้นก็น้อยนัก มนุษย์ทั้งปวงก็มิได้รู้เห็นว่าเป็นเจดีย์ฐาน เหตุว่าเทวดาบันดาลปิดบังให้รักษากันด้วย ก้อนศิลาและต้นไม้ลดาวลีอันประกอบด้วยหนาม ประสงค์ว่า จะมีให้มนุษย์เข้าไปกระทำลามกได้ ถ้าเป็นผู้บุญมีวาสนารู้เห็นว่าที่เจดีย์ฐาน และไปกระทำสักการบูชาด้วยกุศลเจตนา ก็ได้านิสงษ เปนอันมาก...”^{๐*}

น่านี้นักคำวิเศษของพระผู้เป็นเจ้าอย่างนี้ จะเป็นที่พักแก่พระวิจารณ์ญาณของ พระองค์สักเพียงไร

นวกกรรมทางศาสนา

หลักกรรมของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเน้นให้ชำระจิตใจให้ผ่องแผ้ว และให้ ประพฤติชอบด้วย กาย วาจา ใจ เป็นข้อใหญ่ แต่ในฐานะที่ทรงเป็นอัครศาสนูปถัมภก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก คงจะรู้สึกพระองค์ว่าทรงมีพระราชกรณียอื่น ๆ อีกที่ เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา เช่น นวกกรรมทางวัดอันเป็นโอกาสที่จะได้ทรงส่งเสริมศิลปะของชาติอีกด้วย ฉะนั้นจึงได้ทรงเพ่งเล็งในทางนวกกรรมเป็นอันมากตลอดเวลา ๒๗ ปีกว่า ๆ แห่งรัชกาล ของพระองค์ เริ่มต้นด้วยการสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เป็นพุทธานุภาพภายใน พระบรมมหาราชวังที่สร้างขึ้นพร้อมกันใน พ.ศ. ๒๓๒๕ อันเป็นปีแรกที่ได้เสวยราชย์ ตามพระราชพงศาวดารของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ว่า “ได้สร้างพร้อมทั้งพระอุโบสถพระเจดีย์วิหารและ ศาลารายเป็นหลายหลัง ให้ขุดสระน้ำทำหอไตรลงกลางสระหลังหนึ่ง พระราชทานนามว่าหอพระ มนเทียรธรรมเป็นที่ไว้ตู้พระไตรปิฎก” และโปรดให้เชิญพระเทพบิดรคือ พระรูปสมเด็จพระ รามาธิบดี (อู่ทอง) มาแปลงเป็นพระพุทธรูปหุ้มเงินปิดทองประดิษฐานไว้ในพระวิหารคด ซึ่งได้ นามว่า วิหารพระเทพบิดร โปรดให้เชิญพระแก้วมรกตซึ่งเชิญลงมาจากเวียงจันทน์ และพักไว้ใน พระราชวังเดิมฝั่งธนบุรีแต่ในรัชกาลก่อน แห่เป็นกระบวนมาประดิษฐานเป็นพระประธานในพระ

^{๐*} พระราชปณิธาน เล่มต้น หน้า ๖๐.

อุโบสถวัดนี้ และโปรดให้นิมนต์พระราชคณะมาประชุมผูกพัทธสีมา แล้วพระราชทานนามวัดว่า “วัดพระศรีรัตนศาสดาราม” ใช้เป็นที่ประชุมราชการสำคัญ เช่น การถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา การนอกรรมสำคัญมากอีกกรายหนึ่ง คือ การสร้างวัดพระเชตุพนลงในที่วัดเดิมชื่อว่า วัดโพธิ์ ซึ่งชำรุดทรุดโทรมเกือบจะร้างอยู่แล้ว ที่เลือกวัดนี้สร้างเป็นการใหญ่ก็คงเป็นด้วยเหตุวัดอยู่ใกล้กับพระบรมมหาราชวัง การสร้างวัดนี้เป็นการใหญ่ กินเวลาหลายปีกว่าจะเสร็จ เริ่มต้นด้วยถมที่ใน พ.ศ. ๒๓๓๒ ต่อมาอีก ๔ ปี (๒๓๓๖) ลงมือปฏิสังขรณ์ก่อสร้าง ในขั้นนี้มีพระอุโบสถพระระเบียงสองชั้นและวิหารทิศทั้งสี่ ถึง พ.ศ. ๒๓๓๗ โปรดให้ชะลอพระพุทธรูปปฏิมากร “พระศรีสรรเพชญ์” ลงมาจากกรุงศรีอยุธยา พระพุทธรูปองค์นี้เคยเป็นพระประธานในวัดนามเดียวกันอันเป็นวัดภายในพระราชวังทำนองวัดพระศรีรัตนศาสดารามของกรุงเทพฯ ฉะนั้น แต่ปรากฏว่าถูกลอกทองเผาผลาญมาแล้วยับเยินชำรุดวิหαρพังทลายด้วย จึงทรงปรึกษาพระเถรานุเถระว่าจะทำอย่างไรดีจึงจะถูกต้อง ท่านถวายวิสัชนาว่า การที่จะยุบพระพุทธรูปเดิมแล้วหล่อขึ้นใหม่นั้นไม่ชอบด้วยหลักการ จึงโปรดให้เชิญขึ้นตั้งไว้บนฐานพระเจดีย์แล้วก่อพระเจดีย์ล้อมรอบทับองค์พระไว้ ส่วนพระประธานนั้น เชิญมาจากวัดศาลาสีหน้า (เดิมนี่เรียกวัดอุหาสวรรค์) ธนบุรี ถวายพระนามว่า “พระพุทธรูปเทวปฏิมากร” เชิญพระพุทธรูปขึ้นมาแต่วัดพระศรีสรรเพชญ์ในอยุธยา มาไว้ในวิหารทิศด้านตะวันออกถวายพระนามว่า “พระโลกนาถ” เชิญพระพุทธรูปทองเหลือง ทองสัมฤทธิ์ มาแต่พิษณุโลก สุโขทัย สวรรคโลก ลพบุรี อยุธยา รวม ๑๒๔๗ พระองค์ลงมา ให้ช่างหล่อต่อพระอวยะที่ชำรุด แปลงพระพักตร์ให้งดงามแล้วประดิษฐานไว้ในพระระเบียงสองชั้นรอบพระอุโบสถ ฝาผนังแห่งอาคารทั้งหลายเหล่านี้เขียนภาพต่าง ๆ ตั้งระบุไว้ในจารึก^{๑๐} ซึ่งประดิษฐานไว้ในพระวิหารทิศด้านตะวันออกทุกวันนี้ เมื่อการก่อสร้างสำเร็จลง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการฉลองมโหฬาร สิ้นพระราชทรัพย์เป็นอันมาก ข้างท้ายแห่งจารึกที่กล่าวถึงนี้มีความว่า “ซึ่งทรงพระราชศรัทธาบำเพ็ญพระราชกุศลทั้งนี้ ใช้พระทัยจะปรารภนาสมบัตินิจจักร จุลจักร ท้าวพญาสามลราชและสมบัตินทรพรหมหามิได้ตั้งพระทัยหมายมั่นพระบรมโพธิญาณในอนาคตกาล จะรื้อสัตว์ให้พ้นจากสงสารทุกข์ และการพระราชกุศลทั้งนี้ ขออุทิศให้แก่เทพเจ้า ในอนันตจักรวาล และเทพเจ้าในภพมาพจรและโสฬสมหาพรหมอากาศเทวดา พฤษภูเทวดา ภูมเทวดา อารักษ์เทวดาและกษัตราธิราช พระราชวงศานุวงศ์ เสนาพฤตมาตย์ ราชบุโรหิตสมณชีพราหมณ์อาณาประชาราษฎร์ทั่วสกลราชอาณาจักรในมงคลทวีป จงอนุโมทนาเอาส่วนพระราชกุศลนี้ให้เป็นลาภสิริสวัสดิที่ขมาศุข”

ยังมีวัดเก่า ๆ ที่ได้ทรงปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่แทบทั้งวัดอีก เช่น วัดสระเกศ วัดราชบูรณะ และวัดสลัก รายสุดท้ายนี้เท่านั้นที่ครั้งนั้นว่าสำคัญมาก เพราะเป็นวัดตั้งอยู่ระหว่างพระบรมมหาราชวังกับพระราชวังบวร เป็นอันว่าทรงเป็นเจ้าของทั้งสองพระองค์ เมื่อปฏิสังขรณ์แล้วพระราชทานนามใหม่ว่าวัด “นิพพานาราม” แล้วเปลี่ยนเป็นวัด “พระศรีสรรเพชญ์” แล้ว

^{๑๐} ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน เล่ม ๑ พ.ศ. ๒๔๗๒ หน้า ๑.

เปลี่ยนอีกเป็น “วัดมหาธาตุ” ในรัชกาลที่ ๑ ทั้งสี่ชื่อ ส่วนทางหัวเมืองนั้นแม้ว่าในสมัยนั้นคงจะยังไม่สูญตลอดภัยนักสำหรับราษฎรที่จะไปตั้งรากฐานภูมิลำเนาสะสมโภคสมบัติมากมายก็ดี แต่ปฐมนิยสถานบางแห่งที่เคยนับถือกันมานานแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ก็คงจะมีได้ละเลยกันเสียทีเดียวปรากฏว่าได้โปรดเกล้าฯ ให้กรมพระราชวังบวรเสด็จไปบูรณะมณฑปพระพุทธบาท เป็นต้น

พระบุคลิกลักษณะ

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีพระชนม์มียืนนานถึง ๗๒ ปีเศษ มิได้มีเวลาที่ประชวรทุกข์พลภาพก็มากนัก จนในตอนอวสานแห่งพระชนมายุไม่นานเท่าไรนัก ทั้งนี้ถ้าหากพิเคราะห์ดูพระราชประวัติ ก็จะได้เห็นว่า ทรงเป็นบุคคลที่สม่ำเสมอบำเพ็ญพระราชกิจเป็นระเบียบ^{๑๖} ส่วนพระนิสสัยอัธยาศัยว่าทรงพระปัญญาเฉียบแหลมประกอบพระสติมั่นคงหนักแน่น ทรงตั้งอยู่ในสุจริตธรรม ทรงรู้จักประมาณเหตุการณ์เป็นอย่างดี ทรงมีพระราชหฤทัยแน่วแน่แข็งขัน ทรงมีพระอนามัยแข็งแรง คุณเหล่านี้ประกอบกันทำให้พระองค์ทรงมีความสำเร็จในชีวิตทุกด้านตลอดเวลาอันยาว นอกจากทรงมีโชคดีที่บุคคลซึ่งทรงเลือกใช้แต่ละหน้าที่ มักเป็นบุคคลที่สามารถเชื่อถือตรงตลอดรัชกาลแทบทุกพระองค์ทุกท่าน แม้สมเด็จพระอนุชาธิราชสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสีหนาท ซึ่งมีพระนิสัยไม่เหมือนกันกับพระองค์เพราะดุเดือดรุนแรงนั้น ก็ทรงทำงานร่วมกันได้เป็นอย่างดี พระองค์หนึ่งเป็นผู้รู้ดูหน้า อีกพระองค์หนึ่งเป็นผู้เห็นยาวรั้ง เมื่อผสมกันแล้วย่อมได้ผลพอสมควร ดังจะเห็นได้จากงานพระราชสงครามซึ่งทรงทำในระหว่างที่เป็นแม่ทัพของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทั้งขณะปฏิบัติการได้บังคับบัญชาท่าน ทั้งขณะทรงบัญชาการทัพแทนพระองค์พระเจ้าแผ่นดิน ตลอดถึงงานพระราชสงคราม และงานก่อสร้างสร้างตัวของเมืองไทยในรัชกาลของท่านเองเรื่อยมา บางคราวพระนิสัยขัดกันรุนแรงจนแทบจะทรงวิวาทกันเปิดเผย ก็คือที่มีแข่งเรือ แต่ก็ระงับโทสะแก่กันได้โดยสมเด็จพระพี่นางทั้งสองพระองค์เข้าอ่อนวอนไกลเกลี่ย

^{๑๖}

พระราชพงศาวดารของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ รัชกาลที่ ๑ ฉบับโรงพิมพ์พระจันทร์ พ.ศ.